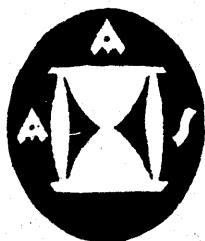

AJALOO LINE AJAKIRI

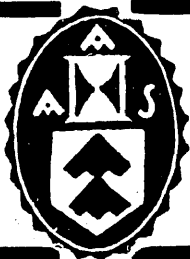
N° 4 **1930**
ÜHEKSAS AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

S I S U :

	Lk.
Märkmeid Saaremaa rahvakooli kohta XIX sajandil. A. Soom.	177
Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a. H. Kruus.	195
Analecta estonica. II. P. Johansen.	207
Eduard Meyer †. P. Haliste.	215
Uus teos Vana-Liivimaa algusaegade kohta. P. Johansen.	226
Eestikeelne duellilekutse aastast 1679. N. Treumuth.	231
Varia	233

Märkmeid Saaremaa rahvakooli kohta XIX sajandil.

Saaremaa on oma kultuurielu avaldistelt mandrist ikka tubli sammu taga seisnud. See asjaolu torkab silma ka rahvakooli, seitskondliku tegevuse ja ajakirjanduse arengus. Juba talurahvakoolide asutamine Rootsi aja lõpul teostus siin mõned aastad hiljemini kui mandril. Kuna Liivi- ja Eestimaal hakati juba 1684. a. paiku koole asutama ja sellekohased valitsuse korraldused välja kuulutati Liivi mandril 1687.¹⁾, Eestimaal 1689.²⁾ aastal, ilmus Saaremaa koolikorraldus alles 1695. aastal³⁾. Ehkki on teada, et Saaremaal on 1695. a. paiku koole asutatud, viidi 1695. a. koolikorraldus alles superintendent Gabriel Skragge poolt a. 1705—1706 täiel määral ellu.

Rootsi ajal loodud talurahvakool teenis eeskätt kiriklike huve. Selles pidi noorrahvas ristikoguduse liikmele tarvilikud palved, katekismi peatükid ja kirikulaulu-viisid selgeks õppima. Koguni vanemaid inimesi kavatses superintendent Skragge lauluviiside äraõppiniseks kooli saata⁴⁾. Võiks õigusega öelda, et selleaegne kool leeriõpetust asendas, mis kindlaajalise kursusena puudus. Koolmeistreiks olid enamuses eesti keelt valdavad sakslased, seega isikud, kes olid mõisatööst vabad. Õppetöö kõrval täitsid nad kirikus eespaluja ehk hili-sema aja mõiste järgi köstri ülesandeid. Kooli olulisema puudusena esineb asjaolu, et ta oli määratud liiga laia päirkonna jaoks, mille

¹⁾ G. O. F. Westling, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710, Kyrkohistorisk Arsskrift 1901, lk. 78.

²⁾ Westling, Mittheilungen über den Volksunterricht in Estland 1561—1710, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, V, lk. 243.

³⁾ Saaremaa maapealik Örnklou kiri Kärla kihelkonna mõisnikele 24. IX 1695, Saaremaa konsistooriumi arhiiv, RKA (= Riigi Keskarhiiv).

⁴⁾ Karja visitatsiooniprotokoll 1706. a., RKA.

tõttu arvatavasti ainult lähemal asuvate külade lapsed said koolis käia. Kuid vaatamata sellise kooli puudusile on XVII sajandi lõpul ja XVIII alul rahvaharidustöös kokkuvõttes siiski saavutatud selle aja kohta võrdlemisi häid tagajärgi.

Sellel Rootsi ajal loodud alusel baseerus koolikorraldus Saaremaal kogu XVIII sajandi kestel, püsides vaid kohalikkude kirikuõpetajate ja kirikuvalitsuse hooldamise tõttu endisel kõrgusel. Põhjasõjale järgneva aja kirikujuhtidest, kes hariduspoliitikas hoolega on jätkanud rootsiaegset suunda, paistab eriti silma praost (hiljemini superintendent) Metzold. Oma püüetele abisaamiseks pöördus ta Saaremaa 1730. a. maapäeva poole. Maapäeva sellekohase otsusega kohustati kõigi 12 kihelkonna kirikueestseisjaid ja mõisavalitsusi selle eest hoolt kandma, et talupojad saadaksid oma lapsed 10. aastast peale kooli. Korraldusele vastupanevaid talupoegi ootas rahatrahv või raha puudumisel häbipink kirikus⁵⁾. Saaremaa rüütelkonna toetusel ja osalt ka vennastekoguduse tegevuse mõjul tõusis lugemis- oskus õige jõudsasti. 1731. a. andmeil leidis mõnes kihelkonnas ainult üksikuid, kes ei osanud raamatust lugeda⁶⁾.

Rootsiaegset koolikorraldust võime teataval määral vaadelda kui esimesi samme rahvahariduse alal. Vististi oleks sellele hiljemini Rootsi valitsuse poolt järgnenud laiemaulatuslikum koolikorraldus, sest ühest koolist ei jätkunud kaugeltki kogu kihelkonna tarbeks. Vene valitsusvõim aga ei teinud haridusolude parandamiseks esimese 50 aasta kestel ainustki katset. Alles 1765. aastal kuulutati Liivi kindralkuberner Browne'i poolt uus laiendatud koolikorraldus välja⁷⁾. Selle järgi pidid mõisad iga viie adramaa kohta ühe talurahvakooli asutama. Neil mõisapidajail aga, kelle mõisad vähemad olid kui viis adramaad, oli õigus valida — kas oma mõisapiirkonna talulaste jaoks kool asutada või lapsed kihelkonnakooli saata. Lugeda oskavad talupojad võisid oma lapsi ise kodus õpetada. Igas kihelkonnas pidi peale selle üks kihelkonnakool asutatama. Kuid Browne'i 1765. a. koolikorraldus jäi Saaremaal veel aastakümneid teostamata. Nii ei olnud 1781.—1782. a. kirikukatsumise ajal Browne'i kooliplakaat mõnes Saaremaa kihelkonnas, näit. Muhus ja Kihelkonnal, veel üldse teatavakski saanud⁸⁾.

Alles Liivimaa abikuberner Campenhausen'i poolt, kes maakorralduse ja -mõõtmise otstarbel viibis 14 aastat Saaremaal, tehti esimesi tõsisemaid katseid rahvahariduse paremale järjele tõstmiseks. Tema ettepanekul Riia asehaldamisvalitsuse poolt 23. detsembril 1784

⁵⁾ M. K ö r b e r, Oesel einst und jetzt, I, Kuressaare 1887, lk. 111—112.

⁶⁾ M. K ö r b e r, op. cit., lk. 112—113.

⁷⁾ Browne'i kooliplakaat 18. IV 1765, Указы Лифляндскаго Губернскаго Правленія 1761—1765, RKA.

⁸⁾ Muhu ja Kihelkonna visitatsiooniprotokollid a. 1781—1782, RKA.

väljaantud käskkirjas leiduv koolikorraldus⁹⁾ on palju täielikum ja üksikasjalisem 1765. a. koolikorraldusest. 1765. a. plakaat käsib mõisakoole asutada ainult seal, kus vanemad oma lapsi ise ei suuda õpetada. 1784. a. koolikorraldus aga nõuab külakoolide asutamist tervel Saaremaal — iga 8—12 adramaa kohta üks kool (Saaremaa adramaa oli Liivimaa adramaast $\frac{1}{3}$ võrra vähem), kus mõlemast soost talulapsed pidid seitsmendast eluaastast alates igal aastal mardipäevast kuni palmipuudepühani niikaua viis päeva nädalas koolis käima, kuni neil lugemine oli selge ja nad võisid katekismi peatükke peast vastata. Koolipiirkonna suurus võis vastavalt olukorrale ettekirjutatud normist ka vähe suurem või väiksem olla, sest külasid ei võidud koolipiirkonna määramisel poolitada. Laste koolisaatmise järgi pidid kirikueestseisjad ja külakupjad valvama ja kooli mittemujaid kohalikule kirikuõpetajale üles andma.

Koolmeistrite ametiseseadmine kuulus kirikuõpetajate kompetentsi ja võis sündida kirikueestseisjate nõusolekul. Selle ameti jaoks kohaseks leitud talupojel ei olnud õigust koolmeistri kohustusest kõrvale hoiduda. Koolitöö eest pidi koolmeistrile mõisast kaks rakkepäeva ära jäetama, milline tegu tuli talupojel, kelle lapsed koolis käisid, koolmeistri asemel mõisale ära teha. Viimased olid ühtlasi kohustatud koolitoa kütmiseks puid tooma. Koolmeistriks määratud talupoeg pidi ühe oma hooneist koolitoana kasutada andma. Kahe sooja toa puudumisel tuli teine tuba külast tasuta kooli alla võtta. Üksikasjalisemate küsimuste, nagu õpperaamatute muretsemise, koolipäeva pikkuse jne., otsustamine pidi kihelkonna kompetentsi kuuluma. Koolikorralduse kättesaamise järel pidid kirikueestseisjad selles asjas arupidamiseks kirikukonvendi kokku kutsuma. Kirikukonvendi otsusest tuli kirikueestseisjail üldise hoolekande kolleegiumile kolme kuu jooksul aruanne esitada. Kooli mittepidamise või õppeaja lühendamise puhul tuli süüdlastelt üldise hoolekande kolleegiumi heaks iga puuduva koolinädala eest üks rubla trahvi nõuda. Koolisundusest olid ainult need lapsed vabad, kelle vanemad neid ise suutsid tarvilikul määral õpetada. Ainult pidi kodus õppivate laste teadmisi laupäeval kihelkonnakoolis järele katsutama.

Analoogiliselt külakoolidele tuli igas kihelkonnas ka kihelkonnakoolid asutada, kus lapsed võisid peale külakooli lõpetamist rohkem teadmisi omandada. Kirikuõpetajaid ja kirikueestseisjaid kästi hoolega selle järele valvata, et kihelkonnakooli õpetajaiks ametisse seataks ainult kained, virgad, arusaavad ja õiglased isikud. Samuti pidid nad hoolt kandma, et koolmeistrid ka tõepoolest kätte saaksid neile määratud palga ja maa, mille tõttu nende eluülespidamine

⁹⁾ 23. XII 1784. a. plakaadi 4. punkt: In Absicht der Kirchspiels- und Dorf-Schulen, Saaremaa rüütelkonna arhiiv, nr. 249, Ukasen 1762—1787, RKA.

oleks kindlustatud. Kus koolimaa puudus, tuli kihelkonnal selle muretsemiseks samme astuda.

Et küla- ja kihelkonnakoolid olid antud kirikuõpetaja erilise hoole alla, pidid viimased koole vähemalt kord kuus järele katsuma nii õpilaste teadmiste kui koolmeistrite kõlblikkuse suhtes. Jätsid kirikuõpetajad kooli revideerimise hooletusse, olid kirikueestseisjad kohustatud nende peale superintendendi ees kaebust tõstma. Viimane võis kirikuõpetajat sunniabinõudega oma kohustuste täitmisele sundida.

1784. a. koolikorraldus kiideti Saaremaa maapäeva poolt heaks¹⁰⁾ ja nähtavasti viidi mõne aasta jooksul ellugi, sest uute koolide asutamine ei nõudnud erilisi materjaalseid kulusid ei koolimajade ehitamise ega kooliõpetaja palga näol. Samuti ei nõudnud see kava õppetööks ettevalmistatud koolmeistreid. Saaremaa 1792., 1793. ja 1794. aastal peetud kirikuvisitatsiooni andmeil olid enamikus kihelkonnas küla- ja kihelkonnakoolid olemas, puudusid vaid õpilased¹¹⁾. Ettekäändel, et lapsed saavad õpetust kodus, ei saatnud vanemad neid kooli: olid ju kodus õppivad lapsed kooliskäimisest vabastatud. Küll pidid viimased laupäeviti ilmuma kihelkonnakooli järelekatsumisele, kuid sedagi ei oldud vähemalt esimese kümne aasta kestel vististi kuigi laialt praktiseeritud, sest 1790-date aastate kirikuvisitatsiooni ajal¹²⁾ näeme selle määruse teostamiseks igas kihelkonnas uuesti otsuseid tehtavat. Arvesse võttes, et XVIII sajandi lõpul koolid seisid pea kõigis kihelkonnas tühjadena, paistab küll enam kui kahtlane olevat, et kõik vanemad oleks suutnud oma lapsi niivõrra hästi õpetada, et viimastel poleks vajagi olnud kooli minna.

Esitan seejuures näiteks mõned visitatsiooniprotokolli andmed. Püha kihelkonnas olid 1794. aastal 23. XII 1784. a. plakaadi põhjal küll külakoolid asutatud, kuid kooles puudusid õpilased, sest vanemad olevat õpetanud neid peamiselt ise kodus. Töötas ainult kihelkonnakool¹³⁾. Valjalas olid 1794. a. andmeil küll külakoolid olemas, kuid kaevati, et vanemad ei andvat oma lapsi kooli, sest nad õpetavat neid ise¹⁴⁾. Mustjalas olid 1793. a. kihelkonna- ja külakoolid olemas. Kihelkonnakoolis õpetas koolmeister lapsi, kui nad tema juurde saadeti. Enamjagu neist olevat aga vanemate juures kodus õppinud. Külakoolid olevat küll asutatud, kuid vanemad ei saatvat lapsi kooli ettekäändel, et nad neid kodus õpetavat. Kooli ei tulevat pea ainustki last¹⁵⁾. Kihelkonnal käis 1793. a. kihelkonna-

¹⁰⁾ Plakaat 23. XII 1784, Saaremaa rüütelkonna arhiiv, nr. 249, Ukasen 1762—1787, RKA.

¹¹⁾ Saaremaa kirikuvisitatsiooni-protokollid a. 1792—1794, RKA.

¹²⁾ Ibid.

¹³⁾ Püha visitatsiooniprotokoll 1794. a., RKA.

¹⁴⁾ Valjala visitatsiooniprotokoll 1794. a., RKA.

¹⁵⁾ Mustjala visitatsiooniprotokoll 1793. a., RKA.

koolis veel mõnigi laps, kuid külakoolidesse saadeti neid hoopis vähesel arvul, sest vanemad olevat õpetanud lapsi ise. Sama teade kordub 1799. a. visitatsiooniprotokollis¹⁶⁾. Karjast teatatakse 1792. a. visitatsioonil, et kihelkonnakooli ei tulevat pea ainustki last, sest nad saavat õpetust kodus vanemalt ja külakooles. See teade lubab oletada, et külakoolid olid olemas ja lapsed koolis käisid. 1822. a. visitatsiooniprotokoll aga mainib, et 1784. a. plakaadi kohaselt ei olevat veel ühtki kooli asutatud. Vanemast ajast peale eksisteerivat kaks mõisakooli; ainult ei tulevat ühtki õpilast vabatahtlikult kooli¹⁷⁾. Muhus olid 1793. a. andmeil koolid asutatud, kuid paljud vanemad õpetavat lapsi kodus¹⁸⁾. Mõned visitatsiooniprotokollid mainivad ainult koolide asutamist, ilma ära tähendamata, kas need töötasid või ei¹⁹⁾.

Neist näiteist jätkub, et ära märkida, milline oli Saaremaa rahvakoolide seisund kümme aastat peale 1784. a. kooliplakaadi maksmahakkamist. On võrdlemisi tõenäoline, et suurem osa lapsi ei saanud mingisugust õpetust. Üksikuist visitatsiooniprotokollide märkusist paistab ka, et kihelkonnakoolid ei seisnud sel ajal külakoolest vististi sugugi kõrgemal, vaid olid täiesti samasuguse kursusega. Näiteks kaevati Karja 1792. a. visitatsioonil, et kihelkonnakooli ei tulevat pea ainustki õpilast, sest nad saavat õpetust kodus vanemalt ja külakooles²⁰⁾. Et kodune või külakooli õpetus oli võrdne kihelkonnakooli õpetusega, seda näeme ka Mustjala 1793. a. visitatsiooniprotokollis andmeist²¹⁾.

Kokkuvõttes paistab, et XVIII sajandi lõpul uue laiendatud koolikorralduse maksmapanek ei andnud kuigi nimetamisväärsed tagajärgi. Põhjus peitus vististi asjaolus, et riigivalitsus sellekohaste määruste väljakuulutamiselega pidas rahvakoolide võrgu elluviiduks ja ei tundnud enam huvi koolide tegeliku asutamise vastu. Talupojad jälle kasutasid koduse õpetuse õigust ja mõisnikud olid passiivsed. Rohkem huvi tundsid kooli vastu vaimulikud, kuid nende mõju ei ulatunud väga kaugele.

Pööre uue koolikorralduse kasuks toimus alles umbes 30—40 aastat peale 1784. a. kooliplakaadi maksmahakkamist. XIX sajandi kahekümnendate aastate alul olid, nagu visitatsiooniprotokollidest näha, pea igal pool külakoolid võrdlemisi rohke õpilaste arvuga töötamas. Muhus, kus 1792. aastal enamjagu lapsi kodus õppis, oli 1824. a. 18 külakooli 595 õpilasega²²⁾. Kärlas oli 1822. a. 14 küla-

16) Kihelkonna visitatsiooniprotokollid 1793. ja 1799. a., RKA.

17) Karja visitatsiooniprotokollid 1792. ja 1822. a., RKA.

18) Muhu visitatsiooniprotokoll 1793. a., RKA.

19) Näit. Kärla visitatsiooniprotokoll 1794. a., RKA.

20) Karja visitatsiooniprotokoll 1792. a., RKA.

21) Mustjala visitatsiooniprotokoll 1793. a., RKA.

22) Muhu visitatsiooniprotokoll 1824. a., RKA.

kooli 290 õpilasega²³⁾, Valjalas 1824. a. — 16 külakooli 509 õpilasega²⁴⁾. Kihelkonnal oli 1821. a. väiksemais mõisapiirkonnis 1, suuremais 2—3 kooli²⁵⁾. Tahtmata tekib küsimus, milliseist tegureist võis olla tingitud säärane edu? Kahtlemata tuleb selle nähtuse põhjusi otsida Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse maksma hakkamises. 1819. a. talurahvaseadus sisaldas nimelt ise uue talurahvakoolide seaduse²⁶⁾. Umbes sellest ajast algavais kihelkondade koolikonventide poolt Saaremaa ülemkirikueestseisja-ametile esitatud kevadisis koolide-aruandeis otse mainitakse, et see ja see koolikonvent on kokku kutsutud talurahvaseaduse § 516., punkt 19. alusel²⁷⁾, et aruanne on esitatud § 516. alusel või et kooliaeg kestab vastavalt Liivimaa talurahvaseadusele mardipäevast kuni 10. märtsini²⁸⁾.

Kooliasjanduse tõuseng toimus ühel ajal vallaomavalitsuste asutamise ja koolide asutamine kuulus talurahvaseaduse § 516., punkt 1. järgi valdade kompetentsi. Iga 500 meeshinge kohta pidi keskmiselt üks kool asutatama. Koolmeistrite ametiseseadmine ei kuulunud aga valla, vaid mõisapidaja kompetentsi. Mõisnik võis seda teha kirikuõpetaja nõusolekul²⁹⁾. 1819. a. talurahvaseaduses võeti küll tagasi mõned 1784. a. koolikorralduses esinevad liiga kaugele ulatuvad uuendused, nagu seitsmeaastaste laste kooli nõudmine³⁰⁾, kuid üldjoontes oldi siin nõudeid kõvendatud. Viie päeva asemel pidid lapsed terve nädal koolis käima ja koolist ilma vabandava põhjuseta puudunud laste vanemait või peremeestelt nõuti iga puudumispäeva eest viis kopikat trahvi³¹⁾. Kodus õppivaile lastele ei olnud uuegi koolikorralduse järgi kooliskäimine sunduslik, kuid nad pidid iga nelja nädala järel ilmuma koolmeistri juurde järelekatsumisele. Kodus õppivate laste vanemait nõuti iga katselt puudumise eest 10 kopikat trahvi³²⁾.

Ehkki nii kihelkonna- ja vallakoolide kui ka koolis käivate laste arv oli XIX sajandi alul väga muutlik, võime siiski mõne aasta andmete najal selle kohta saada ligikaudse arvulise ülevaate. Et ühelgi aastal kõik kooliaruanded sisse ei tulnud ja aruande

²³⁾ Kärļa visitatsiooniprotokoll 1822. a., RKA.

²⁴⁾ Valjala visitatsiooniprotokoll 1824. a., RKA.

²⁵⁾ Kihelkonna visitatsiooniprotokoll 1821. a., RKA.

²⁶⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, Peterburi 1820, § 516 ja 517.

²⁷⁾ Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramtes angehend das Schulwesen der Bauergemeinden im Jahre 1828, nr. 13, RKA.

²⁸⁾ Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramtes enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

²⁹⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 516, p. 1.

³⁰⁾ Ibid., p. 3.

³¹⁾ Ibid., p. 3.

³²⁾ Ibid., p. 7.

vormularid on puudulikult täidetud, tuleb andmeid mitmest aastast kokku korjata, mis asjaolu küll veidi rikub pildi ühtlust.

Saaremaa külakoolide ja nende õpilaste arv a. 1828—1831 andmeil³³⁾:

	Koole	Poisslapsi	Tütarlapsi	Kokku õpilasi
Ansekülas	8 (1831. a.)	145	159	304 (1829. a. andmeil)
Pöides	19 „ „	464	330	894 „ „
Jamajal	7 „ „	160	147	307 „ „
Kärilas	6 „ „	196	221	417 „ „
Kihelkonnal	14 „ „	323	282	605 „ „
Valjalas	14 „ „	214	238	452 „ „
Mustjalas	10 „ „	178	183	361 „ „
Kaarmal	19 „ „	356	350	706 „ „
Karjas	7 (1830. a.)	107	127	234 „ „
Pühas (igas mõisavallas)		456	428	884 (1828. a. andmeil)
Muhus	?	253	270	523 (1830. a. andmeil)
Jaanis	12 (1831. a.)	?	?	200 ?
				5587 õpilast.

Koolis käivate külakooliõpilaste arv ulatus seega neil neljal aastal üle 5¹/₂ tuhande. Õpilaste üldarv suurenes veel kihelkonnakoolide arvel umbes 100 õpilase võrra. Peale selle aga õppis osa lapsi, nagu kooliaruannetes mainitakse, kodus³⁴⁾. Külakoolide arv oli 1830. ja 1831. a. aruannete järgi ilma Püha ja Muhu kihelkonnata 121. Kui Muhu kihelkonna kohta tarvitada 1824. a. andmeid, mil ajal oli seal 18 külakooli³⁵⁾, ja Püha külakoolide arvu arvata 10 peale, siis pidi külakoolide üldarv Saaremaal 1830. a. ümber 150-ni tõusma.

Eelpool esitatud arvamine, et kihelkonnakoolid XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesil aastail tegelikult seisid külakoolidega ühel astmel, leiab kinnitust ka 1828.—1831. a. kooliaruandeist. Nimelt mainitakse neis, et kihelkonnakoolid üksikuis kihelkonnis on asutatud alles XIX sajandil. Ometi olid 1792.—1794. a. visitatsiooni ajal kihelkonnakoolid igas kihelkonnas olemas³⁶⁾. Nii on 1831. a. aruandest näha, et Jamaja kihelkonnakool oli asutatud kuue aasta eest, seega a. 1825. Valjala kihelkonnakool asutati 1829. aastal, Püha kihelkonnakool sama aruande andmeil — mõni

³³⁾ Rahvakoolide aruanded Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikuis nr. 13, 20, 42 a. 1828—1831, RKA.

³⁴⁾ Näit. Jaani 1831. a. aruanne Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikus nr. 42 1831. a. ja Pöide 1829. a. aruanne toimikus nr. 20 1829./1830. a., RKA.

³⁵⁾ Muhu visitatsiooniprotokoll 1824. a., RKA.

³⁶⁾ Saaremaa kirikuvisitatsiooni-protokollid aastaist 1792—1794, RKA.

aasta varemini. Õpilaste vähesuse tõttu olnud see veel 1831. aastal asutamise astmel³⁷⁾. Neist vähesest märkusist selgub, et XVIII sajandi lõpul jäeti 1784. a. kooliplakaat ka kihelkonnakoolide suhtes tähele panemata ja et selle õppeasutise vallakoolist kõrgema kursusega kooliks muutmine teostus vististi alles peale 1819. a. Liivimaa talurahvaseaduse väljakuulutamist.

Käsitletavail aastail olid peale Jaani kõigis Saaremaa kihelkonnis kihelkonnakoolid olemas. 1831. a. kooliaruandes mainitakse Jaani kihelkonnakooli mitteamutamise põhjusena koguduse väiksust³⁸⁾. Nimelt oli mainitud koguduse meeshingede arv alla 1000. Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduses ei olnud nimelt kihelkonnile, kus meeshingi alla 1000 elas, kihelkonnakooli asutamine sunduslikuks tehtud³⁹⁾. Õpilaste arv pidi vähemalt 12 olema⁴⁰⁾. Saaremaa kihelkonnakoolis kõikus see arv 10—12 vahel. Ainult Pöides leiame kihelkonnakooli õpilaste suurema arvu. Nimelt mainib 1829. a. kooliaruanne 24 õpilast. Seejuures on veel huvitav märkida, et õpilasi õpetas kirikuõpetaja Agthe ise. Mujal tegid seda tavaliselt kihelkonnakoolimeistrid⁴¹⁾. Ainult üksikuil juhtudel andsid kirikuõpetajad kihelkonnakoolis usuõpetuse tunde⁴²⁾.

Kuni 1840. a. oli Saaremaa rahvakool käppenäidatud suunas kaunis pidevalt arenenud. Suurenenud oli nii koolide kui ka õpilaste arv. 1840. a. aruande järgi⁴³⁾ oli Saaremaal 10 kihelkonna- ja 174 külakooli, kokku 5995 õpilasega, millisest arvust langes kihelkonnakoolide peale 111 ja külakoolide peale 5884 õpilast. Kihelkonnakoolis õppisid ainult poisilapsed, külakoolis poiss- ja tütarlapsed üheskoos. Esimeste arv ulatus külakoolis 3037-ni, kuna tütarlapsi oli 2847. Külakoolide arvult seisis esikohal Pöide kihelkond 23 kooliga. Pöidele järgnesid Muhu ja Kaarma kihelkonnad, kumbki 20 külakooliga. Kõige väiksem koolide arv — 8 — esines Ansekülas ja Kärlas. Kihelkonnakoole oli igas kihelkonnas üks, ainult Pöides ja Jaanis puudusid need 1840. aastal. Väikeses Jaani kihelkonnas ei olnud juba 10 aastat varemini kihelkonnakooli. Pöide kooli puudumine mainitud ajal on seda silmatorkavam, et 1829. aastal seal töötas kihelkonnakool erakordselt suure õpilaste-arvuga. Keskmiselt tuli iga kihel-

³⁷⁾ Acte des Ober-Kirchenvorsteheramts enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

³⁸⁾ Ibid.

³⁹⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 1.

⁴⁰⁾ Ibid., p. 2.

⁴¹⁾ Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

⁴²⁾ Näit. Valjalas, Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramts enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

⁴³⁾ P. B u x h ö w d e n, Die Volksschulen in der Provinz Oesell, Inland 1840, nr. 20.

konna kohta 11 õpilast. Seejuures tõusis üksikuis kooles õpilaste arv 15-ni, kuna teisel see piirdus vaid 7-ga. Varemil aastail, nagu näha 1828.—1831. a. aruandeist, peeti rohkem kinni talurahvaseaduses ettenähtud arvust — 12⁴⁴⁾). Nii küla- kui kihelkonnakooles oli iga kooli kohta üks õpetaja. Ainult Anseküla kihelkonnakoolis andsid peale kihelkonnakoolmeistri veel kohalik kirikuõpetaja Schmidt ja kirjutajameister Burkofsky tunde.

1840. aasta paiku oli Saaremaa ev.-luteriusu kaheastmeline rahvakool oma arengus jõudnud peaaegu normaaltasapinnani. See teinegi faas talurahvakooli arengus teostus Saaremaal tublisti hiljemini kui mandril ja nõudis palju aastaid. Ikkagi oli lõpptulemusena saavutatud päris häid tagajärgi. 174 küla- ja 10 kihelkonnakooli 5995 õpilasega on Saaremaa väikese pindala juures võrdlemisi soliidne arv. Kui aga vähe lähemalt vaadelda kooli sisulist külge, siis peab küll konstateerima, et see statistika osutub väga petlikuks. Nii küla- kui kihelkonnakoolidel oli terve rida puudusi, mis ei võimaldanud edukat koolitööd. Kõige pealt puudusid nõuetavate eelteadmistega koolmeistrid. Sel alal oli toimunud, võiks öelda, isegi teatav tagasimineku. Endise kirikukooli õppekavaga koolid viidi küladesse ja mõisatesse üle ja nende asemele asutati kirikute juures kihelkonnakoolid. Küla-koolide õpetajaiks said köstri asemel, kel võis olla mingisugune saksa kooli või seminari haridus, lugeda oskavad talupojad, kusjuures viimased olid endiselt kinni ka mõisatöö küljes. Köstrid aga said kihelkonnakoolmeistreina hoopis raskemad ülesanded, mis mõnelegi kahtlemata käisid üle jõu. Seni kui riigivalitsuse poolt samme ei astunud korralikkude koolmeistrite ametissepanemise ja ettevalmistamise suhtes, ei olnud rahvahariduse alal väljavaateid rahuldavale tagajärgedele. Sedasama kriipsutavad alla ka Saaremaa aadli seast võrsunud tegelased. Üks neist, nimelt P. Sass, kes möödunud sajandi keskel kirjutas raamatukese Saaremaa rahvakooli kohta, tungib ägedalt riigivalitsusele kallale, kritiseerides tervet kooli ja koolijärelevalve organisatsiooni. Olles tuttav välismaade koolioludega, esitab ta omalt poolt terve rea parandusettepanekuid⁴⁵⁾.

Puuduliku hariduse kõrval olid samuti koolmeistrite äraelamistingimused väga viletsad. Külakoolmeistrid said igalt talult palgana ühe külimitu teravilja, mis P. Sass'i arvates tegi kahe-kolme vaka ümber aastas välja⁴⁶⁾). Peale hariliku viljapalga andsid mõisad neile kohati veel erilist lisatasu, maksid nende pearahad ja muud maksud ning andsid neile ilma vastava mõisateo kohustuseta väikese tüki

⁴⁴⁾ Kooli aruanded Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikuis a. 1828—1831, nr. 13, 20 ja 42, RKA.

⁴⁵⁾ (S a s s), Studien-Skizze über die Estnische Volksschule (auf der Insel Oesel), Leipzig 1865.

⁴⁶⁾ Op. cit., lk. 38.

maad kasutada või jälle jätsid neile talvel teopäevadest nii palju nädalapäevi vabaks, kui neid oli vaja kooli jaoks. Mõisad hoolitsesid enamasti ka põletusepuude, valgustuse ja kooliraamatute eest⁴⁷⁾). Mõisate osa on Sass'i poolt siin vististi veidi liialdatud, sest 1828.—1831. aastate koolide aruanded näitavad, et kütte, valgustuse ja õppetarvete eest kandsid hoolt vallad⁴⁸⁾). Kärilas näit. otsustas koolikonvent 23. III 1830 koolitarvete muretsemiseks koguduseliikmeile peale panna sellekohase maksu, 15 vaskkopikat igalt 1/2 adramaalt⁴⁹⁾). Sass'i andmed võivad siiski sisaldada suure osa tõtt, sest vallad olid tavaliselt väga hooletud oma kohustuste kandmisel. 1845. a. Saaremaa koolikavas oli külakoolmeistrite palk seatud teisele alusele. Selle suurus ei pidanud mitte sõltuma koolikohust maksvate talude, vaid nädala koolipäevade arvust. Aasta palga miinimumiks loeti seal, kus koolimaa puudus, üks vakk rukkid ja üks vakk otri iga koolipäeva kohta nädalas. Seega oleks kooliõpetaja juhul, kui ta kooli pidas 3 päeva nädalas, aastas saanud 6 vakka teravilja. Kus koolil maa oli, pidi viljapalga määramine sündima vallaga kokkuleppel⁵⁰⁾). Tegelikult ei ole aga 1845. a. koolikava vististi üldse maksvusel olnud. Pöides näit. ei saanud veel 1859. a. ükski 15 külakoolmeistrist mainitud kava alusel palka. Nii sai Koigi koolmeister oma mõisavalitsuselt toetust vilja ja heinamaa kasutamise näol. Kõiguste õpetaja sai igalt talult ühe külimitu teravilja, mida ta aga pidi jagama kreeka-õigeusu koolmeistriga vastavalt mõlema kooli õpilaste arvule⁵¹⁾). Sellegi väikese palga kättesaamisel oli raskusi, sest koolikohus toodi alles paljude kaebuste järel ära⁵²⁾). Sääraste palgaolude juures ei olnud võimalikki saada tarviliku eelharidusega koolmeistreid. Koolmeistreiks olid osalt lugeda oskavad talupojad, osalt vigased, kes kehalikule tööle ei kõlvanud. Viimaste seas esines ka naisterahvaid⁵³⁾).

Kooli peeti peamiselt taluhooneis. Nagu mainib Sass oma töös, olid eriti selleks otstarbeks ehitatud külakoolimajad võrdlemisi haruldased ja needki sageli lagunenenud seisundis. Mõned neist kadusid hiljemini hoopiski. Nii oli Randvere vallal enne õigeusu tulekut oma ev. -luteriusu koolimaja. Valla rahva kreeka-õigeusku siirdumise järel ei arvanud vallakohtu liikmed enam koolimaja tarvis olevat, sest riigi-

47) Ibid.

48) Kooli aruanded Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikuis a. 1828—1831, nr. 13, 20 ja 42, RKA.

49) Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

50) Schulplan für die Land-Schulen der Provinz Oesel, Pärnu 1845, I, § 12.

51) (S a s s), Studien-Skizze, lk. 42.

52) Ibid., lk. 39.

53) J. K i r o t a r, Kaarma seminar kui Eesti kultuura tegur 1871—1910, Eesti Kultuura, I, lk. 42.

valitsus pidi ju ise hoolitsema õigeusu koolide ruumide eest. Seepärast müüsid nad selle ilma vallalt küsimata maha⁵⁴). Pöides leidis koolirevidendi 1859. a. aruande järgi 15 külakooli, kuid ühelgi neist ei olnud sellekohast koolimaja⁵⁵). Veel seitsmekümnendail aastail polnud seisund Saaremaal selles suhtes palju paranenud. 1872. aastal Valjalas ametisse astudes leidis kirikuõpetaja Traugott Hahn oma kihelkonnas 3500 hingelise koguduse kohta ainult 3 külakoolimaja. Ka kihelkonnakoolimaja oli Valjalas varemeis ja peaaegu kokku varisemas⁵⁶). Ometi ei võinud Hahn, nagu ta oma memuaares mainib, mõeldagi koguduse koormamisele uute koolimajade ehitusega, sest esiteks oli Valjala kihelkonnal väga vähe metsa ja teiseks tuli sellest hoiduda kreeka-õigeusu kartusel. Õigeusulised preestrid aina valvanud selle järele, kas ev.-luteriusu koguduse liikmeil ei ole vast mõni kohustus liiga raske kanda, et põhjust saada rahva meelitamiseks õigeusku. Õigeusulistel ei pidanud olema mingisuguseid makse kiriku ja kooli kasuks. Kõik lubatud riigi poolt tasuta anda⁵⁷). Et mõnes kihelkonnas, näiteks Muhus ja Jaanis 1843.—1844. aastal, oli umbes 75% koguduse liikmeist (Pöides 6000 hingest isegi 5000) siirdunud kreeka-katoliku usku, ei võinud väheseid ev.-luteriusulisi koguduseliikmeid koolide läbi väga koormata⁵⁸).

Kooliõpetus jäi külakoolis pikema aja kestel üldjoontes samaseks, kui see oli olnud eelmiselgi sajandil. Õppekavas seisis ikka ainult 3 õppeainet: lugemine, katekismi peatükkide päheõppimine ja kirikulaulude õppimine. 1840. a. andmeil olid õpperaamatuiks aabits, Lutheri katekism, piibel ja mõned teised eestikeelsed raamatud, nagu J. W. L. v. Luce' „Sarema Jutto ramat“ ja F. W. v. Willmann'i muinasjutud⁵⁹). Lisaks eelmainitud kolmele õppeainele soovitas 1845. a. koolikava õpetada külakoolis, kus see läbiviidav, ka kirjutamist ja arvutamist⁶⁰), kuid see on ainult hoopis vähestel juhtudel teostunud. Nii on teada, et Kuressaare linn seadis oma Lömala (linna-mõis) külakoolis viiekümnendail aastail kirjutamise sisse⁶¹). Samuti nõudis Kaarma kirikuõpetaja J. Girgensohn peale 1866. a. oma kihelkonna ev.-luteriusu koolmeistrelt, et nad oma õpilastele tavaliste õppeainete kõrval õpetaks ka kirjutamist ja piiblit⁶²).

⁵⁴) (S a s s), Studien-Skizze, lk. 39.

⁵⁵) Ibid., lk. 41—42.

⁵⁶) T. H a h n, Erinnerungen aus meinem Leben, Stuttgart 1923, lk. 23 ja 52.

⁵⁷) Ibid., lk. 53.

⁵⁸) Ibid., lk. 24.

⁵⁹) P. B u x h ö w d e n, Die Volksschule in der Provinz Oesel, Inland 1840, nr. 20.

⁶⁰) Schulplan für die Land-Schulen der Provinz Oesel, Pärnu 1845, I, § 3.

⁶¹) M. K ö r b e r, Oesel einst und jetzt, I, lk. 114.

⁶²) J. K i r o t a r, op. cit., lk. 41—42.

Suurimaks puuduseks oli aga külakoolide juures asjaolu, et koolid suures enamuses polnud ette nähtud mitte alaliseks õppetööks, vaid pigemini kodus õppivate laste teadmiste järelekatsumiseks. Veel 1930. aasta suvel leidis Kärla kihelkonnas küllalt vanemaid inimesi, kes lapsena olid ainult laupäeviti koolis järelekatsumisel käinud⁶⁵⁾. Sama asjaolu mainivad Valjala endine kirikuõpetaja T. Hahn oma memuaares⁶⁴⁾ ja J. Kirotar Kaarma seminari tegevuse ülevaates⁶⁵⁾. See nähe ei ole mitte hiljemini esile kerkinud, sest juba külakoolide asutamise ajal mainib Mustjala visitatsiooniprotokoll, et koolid küla-des teotsevat ainult laupäeviti⁶⁶⁾. Kuigi 1784. a. kooliplakaat ette nägi viie⁶⁷⁾ ja Liivimaa talurahvaseadus kuuepäevase⁶⁸⁾ koolinädala, ei nõudnud siiski keegi ettekirjutiste teostamist. Nii jäi Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse koolikorraldus just selle olulisemas osas teostamata. Täitsa õieti mainib Sass oma töös, et 1819. a. talurahvaseaduses oli rahvakoolide kohta esitatud võrdlemisi ratsionaalne kava, kuid keegi ei olevat huvitatud olnud selle teostamisest. Riigivalitsuse poolt oli ette nähtud terve rida koolirevidente: kirikuõpe-taja, kirikueestseisja, kihelkonnakonvendi, mõisavalitsuse, vallavanema, vallakohtu, superintendendi ja provintsiaalkoolikollegiumi näol, kuid revideerijate suurel arvul ei olevat suuremat tähendust olnud, sest puu-dunud kohased koolmeistrid⁶⁹⁾. Ka koolisunduse teostamisest vasta-valt Liivimaa talurahvaseaduse § 516. p. 7-le ei olevat koolirevidendid suuremat hoolinud. Koolist puudumise trahvirahasid ei nõutavat peale väheste erandite pea kusagil sisse⁷⁰⁾. Parem kord olevat võimalik olnud ainult seal, kus kirikuõpetajad kandnud kooli eest eriliselt hoolt.

Kihelkonnakoolis oli harilikult köster kooliõpetajaks, saades õpe-tamise eest oma tavalise köstripalga. Kohati seisis ta palk ainult köstri adramaa kasutamises, milline maatükk ei olevat Sass'i arva-mise järgi andnud üle 36 rubla aastas sissetulekut⁷¹⁾. Kihelkonna-koolimajade seisund oli parem külakooli-majade omast. Selleks olid harilikult kihelkonna kulul eri hooned ehitatud. Koolimajade ehitami-se kohta 1830. a. paiku olgu siin paar näidet juurde lisatud. Valjala kihelkonnakool asutati 1829. a. Kooli jaoks ehitati kihel-konna poolt koolmeister Pert Davidsohn'i elukorteri juurde kaks

⁶⁵⁾ Kärla kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

⁶⁴⁾ T. Hahn, op. cit., lk. 24.

⁶⁵⁾ J. Kirotar, op. cit., lk. 41.

⁶⁶⁾ Mustjala visitatsiooniprotokoll 1820. a., RKA.

⁶⁷⁾ Saaremaa rüütelkonna arhiiv, nr. 249, Ukasen 1762—1787, RKA.

⁶⁸⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 516, p. 5.

⁶⁹⁾ (S a s s), Studien-Skizze, lk. 38.

⁷⁰⁾ Ibid., lk. 39.

⁷¹⁾ Ibid., lk. 39.

tuba⁷²⁾. Ansekülas tehti 31. XII 1828 kooliaruande järgi koolimajale põhjalik remont. Põrandad tõsteti kõrgemale, suur korstnaga vene ahi ehitati sisse ja toa paremaks valgustamiseks tehti seina sisse kaks suurt akent⁷³⁾. Sass väitis möödunud sajandi keskel, et kihelkonnakooli ruumid olevat üldiselt olnud väga kitsad ja primitiivse sisseseadega. Koolimajad koostunud kahest poolest — köstri eluruumist ja koolitoast ühes poiste magamisruumiga. Õpilased maganud mitmekordseil naridel üksteise kohal kahe- ja kolmekesi ühel asemel. Sõõki keetnud nad kodust toodud toiduaineist ise⁷⁴⁾. Kohati leiame kihelkonnakoolimajad aga väga viletsas seisundis olevat. Näit. oli koolimaja Valjalas seitsmekümnendail aastail varemeis ja peaaegu kokku langemas⁷⁵⁾.

Kihelkonnakooli õpilaste arv oli Liivimaa talurahvaseaduses⁷⁶⁾ ja 1845. a. koolikavas⁷⁷⁾ 12 peale kindlaks määratud. Õieti tähendas see arv miinimumi, sest vald võis ka rohkem õpilasi kooli vastu võtta. Kui tarvilikku arvu õpilasi vabatahtlikult kokku ei tulnud, pidi kirikuõpetaja ühes mõisavalitsustega neist valdadest, kust õpilasi ei ilmunud, andekamad poisid kooli saatma, kusjuures viimased pidid osalt vanemate, osalt valla kuulul õppima⁷⁸⁾. Valla abiraha eest kohustati neid kooli lõpetamise järel valda kuus aastat vallakirjutajana või külakoolmeistrina teenima⁷⁹⁾. Kooli kursus pidi kolm aastat kestma. Sunniviisil õpilaste koolisaatmist näib Saaremaalgi praktiseeritud olevat. Huvitavaid andmeid kihelkonnakoolide tegevuse kohta pakuvad koolikonventide kevadised kooliaruanded⁸⁰⁾. Nimelt kutsuti vastavalt Liivimaa talurahvaseaduse § 516. p. 19-le kevadel peale kooliaja lõppu kihelkonna koolikonvent kokku, mis koostus pastorist, kirikueestseisjaist, võõrmündreist ja kõigist kihelkonna mõisnikest. Koolikonvent vaatas kõige pealt kirikuõpetaja poolt koostatud külakoolide katsumise aruanded läbi. Selle järel eksamineeriti kihelkonnakooli õpilasi. Selleaegse kihelkonnakooli juures on eriti huvitav ära märkida, et uusi õpilasi ei võetud tavaliselt mitte igal aastal vastu, vaid iga kolme aasta järel, kui üks lend jõudis oma kursusega lõpule. Ainult juhul, kui üksikud õpilased koolist

⁷²⁾ Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramtes enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

⁷³⁾ Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

⁷⁴⁾ (S a s s), Studien-Skizze, lk. 36.

⁷⁵⁾ T. H a h n, op. cit., lk. 23 ja 52.

⁷⁶⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 2.

⁷⁷⁾ Schulplan für die Land-Schulen, II, § 3.

⁷⁸⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 2.

⁷⁹⁾ Ibid., § 517, p. 3.

⁸⁰⁾ Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikud a. 1828—1831, nr. 13, 20 ja 42, RKA.

varemini lahkusid või kolme aastaga ei omandanud tarvilikke teadmisi ja seetõttu hiljemini lahkusid, võeti üksikuid õpilasi vastu. Näit. mainib Anseküla 1830. a. kooliaruanne, et eelmisel õppeaastal kõik õpilased kooli lõpetasid ja seepärast 9 poissi uuesti kooli vastu võeti⁸¹⁾. Jamajal kihelkonnakoolist lahkusid 1829. a. kevadel korraga pooled õpilased ja kirikuvõõrmündreile tehti koolikonvendi poolt ülesandeks teatada kihelkonna andekamate poiste nimed kirikuõpetajale, et viimane võiks nende seast järgmiseks kooliaastaks teha tarviliku väljavaliku valitsuse poolt ettekirjutatud õpilaste arvu komplekteerimiseks⁸²⁾. Tavaliselt kuulutati kihelkonnakooli õpilaste vastuvõtmine kirikus välja⁸³⁾.

Mis puutub selleaegse kihelkonnakooli õppetöösse, siis sõltus õppekava tegelik teostamine koolmeistri või kõstri võimeist ja kohusetundest. Seetõttu erinesid koolid oma tasapinna suhtes üksteisest õige tunduvalt. Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus nägi kihelkonnakoolis järgmise õppeprogrammi ette: lugemine, kirjutamine, arvutamine, kirikulaulude laulmine, katekism ja üldised teadmised „ebausu eemale tõrjumiseks“, „hädaohu ära hoidmiseks“ ja kutsealaliste ühesannete teostamiseks⁸⁴⁾. P. Buxhōwden mainib 1840. a. „Inland’is“ avaldatud ülevaates, et Saaremaa kihelkonnakoolis õpetatavat lugemist, arvutamist, kalligraafiat, õigekirjutust, katekismi ja noodist laulmist. Õpperaamatuina olevat tarvitusel piibel, katekism. O. W. Masing’i „Pühhapäwa Wahheluggemissed“, Rosenplänter’i kirjutamisõpetus ja arvutamisraamat⁸⁵⁾.

Samuti kui külakoolis, oli enamikus kihelkonnakoolis õpetus väga viletsal järjel. Mõnedki neist ei olevat, nagu mainib Sass oma raamatus, külakoolist palju kõrgemal seisnud⁸⁶⁾. Süüdi oli siingi suures määral koolivalitsuste ja koolirevidentide passiivsus. Kuna eeskirja järgi võis kihelkonnakooli vastu võtta ainult erksamaid ja täiesti lugeda oskavaid õpilasi, olevat sinna sageli saadetud hoopis algajaid ja väheste annetega poisse. Esimene koolisemester kulunud koolmeistril seetõttu harilikult aabitsa õpetamisele ära, milline asjajalolu halvanud suurel määral koolitööd⁸⁷⁾. Ka eeskiri selle kohta, et õpilased pidid talvekuudel vahet pidamata koolis käima, ei olevat ei vanemate ega mõisapidajate poolt tähelepanu leidnud⁸⁸⁾. Teiseks ei olevat olnud sugugi haruldane nähe, et koolmeistrid õpilasi kasu-

⁸¹⁾ Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

⁸²⁾ Ibid.

⁸³⁾ Näit. Kihelkonnal. Ibid.

⁸⁴⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 5.

⁸⁵⁾ P. Buxhōwden, op. cit.

⁸⁶⁾ (Sass), Studien-Skizze, lk. 35.

⁸⁷⁾ Ibid., lk. 35—36.

⁸⁸⁾ Ibid., lk. 36.

tasid oma majapidamise tööde või kõrvalameti jaoks, kusjuures viimastele ei jäänud õppimiseks palju aega üle. Sass jutustab oma ülevaates paarist säärasest juhust. Üks kihelkonnakooli-poiss olevat samal ajal ka mõisa koka juurde õpilaseks antud ja võinud ainult päeva tagant koolis käia⁸⁹⁾. Samuti teab ta üht juhtu, kus koolmeister, kes ühtlasi pidas sepa ametit, olevat oma õpilasi päeva läbi kasutanud sepatöö, karjasöötmise, sõnnikavedamise ja muude tööde jaoks ja neid alles päevatöö lõppemise järel lasknud oma „mehelikkude“ tütarde poolt õpetada⁹⁰⁾. Oli täiesti loomulik, et talurahval tekkis säärase kooli vastu umbusaldus ja et lapsi meeleldi ei tahetud kooli saata.

Parimaks kooliks oli praost Willigerode ajal Kaarma kihelkonnakool. See kool paistis välja eeskujuliselt kirikulaulmiselt, omades suurt, hästi väljaõpetatud õpilaskoori, mis olevat koguni ette kandnud suuremaid klassilise kirikumuusika tooteid⁹¹⁾. Kihelkonnaja vallakoolide tasapinna tõstmiseks on oma kihelkonnas palju ära teinud ka Anseküla kirikuõpetaja, tuntud Saaremaa ajaloo harrastaja ja suure hulga vaimuliku ja ilmliku sisuga eestikeelsete raamatukeste autor Martin Körber (oli kirikuõpetajaks a. 1846—1875). Erilist tähelepanu pööras ta laulmisele. Koolmeisteriks pandi ainult isikud, kel oli hea muusikaline kuukmine ja kes ise hästi laulsid. Körber'il on üldse teeneid esimese ilmliku laulu edendajana Saaremaal. Mõnel korral andis ta oma kihelkonnakooli kooriga supelhoaegadel Kuressaares isegi kontserte, millel oli väga hea edu. Enne Körber'i Ansekülasse tulekut olnud see kihelkond oma koolioludelt üks korratumaid⁹²⁾.

Neljakümnendail ja viiekümnendail aastail Saaremaal aset leidnud hoogus kreeka-õigeusu levimine tõi endaga kaasa teatava muudatuse ka rahvakoolis. Ev.-luteriusu koolide arv vähenes juurdetulnud õigeuskoolide arvel õige tunduvalt. 1840. aastal leiame Saaremaal 174 ev.-luteriusu külakooli⁹³⁾, kuna 1859. a. aruande järgi oli nende arv vähenenud 141 peale⁹⁴⁾. Eriti neis kihelkonnis, kus õigeusku siirdumine esines suuremal määral, nagu näit. Muhus ja Jaanis, vähenes ev.-luteriusu külakoolide arv õige tunduvalt. 1840. a. oli Muhus 20 ev.-luteriusu külakooli, 1859. a. paiku aga ainult — 9. Jaanis olid vastavad arvud 14 ja 4, Pöides 23 ja 15. Läänepoolseis kihelkonnis, kus õigeusku minek toimus vähemas ulatuses, osutab ev.-luteriusu koolide arv 1859. aastaks isegi tõusu. Näit. oli Püha kihelkonnas 1840. a. ainult 10 külakooli, 1859. aastaks ulatus aga nende arv

⁸⁹⁾ Ibid., lk. 36.

⁹⁰⁾ Ibid., lk. 36.

⁹¹⁾ Ibid., lk. 36—37.

⁹²⁾ Ibid., lk. 40—41.

⁹³⁾ P. B u x h ö w d e n , op. cit.

⁹⁴⁾ (S a s s), Studien-Skizze, lk. 42.

juba 17-ni. Kihelkonnal oli koolide arv tõusnud 18 pealt 20-le, Kärlas 8 pealt 10-le, Mustjalas 11 pealt 12-le.

Kreeka-õigeusu koolide asutamisega on Saaremaal algust tehtud juba 1846. a. Sel aastal asutati nimelt Laimjala õigeusu kihelkonnakool. 1847. a. asutati juba 6 kooli: Kärla kihelkonnas — Paadla ja Kaarmise abikoolid, Pöides — Kanissaare, Rauli, Kagutsi ja Saare abikoolid. Järgmise kahe aasta kestel leiame juurdekasvu ainult kolme kooli võrra, kuid alates 1850. aastast tõusis kreeka-õigeusu koolide arv jõudsasti. 1850. a. asutati 7 kooli, 1851. a. — 14 jne.⁹⁵). Õigeusu koolide juurdekasv toimus kuni XIX sajandi lõpuni. 1896. a. kooliaruande järgi⁹⁶) oli selleaegses Kuressaare õpperaioonis, s. t. Saare, Muhu ja Hiiumaal ühes väiksemate saartega (Abruka, Vilsandi ja Kesselaid), kokku 233 algkooli. Õigeusu koole oli sellest arvust 82 ja ev.-luteriusu koole 146. Lisaks neile oli Kuressaares üks kaheklassiline ministeeriumikool ja kaks erakooli ning Hiiu-Kärdla kalevivabriku juures üks erakool. Kreeka-õigeusu koolist oli kihelkonnakoole: Saaremaal 11, Muhus 2, Hiius 4, Kuressaare linnas 1. Abikoole (вспомогательное училище) oli: Saaremaal 44, Muhus 11, Hiius 7, Abruka ja Kesselaiu saarel kummaski 1. Ev.-luteriusu koolist oli samal ajal kihelkonnakoole Saaremaal 10, Muhus 1 ja vallakoole Saaremaal 111, Hiius 19, Muhus 4, Vilsandil 1. Õpilasi oli 1. jaanuaril 1896 kõigis õpperaiooni koolis kokku 7490, neist õigeusulisi 30,6%, luteriusulisi 69,4%. Keskmiselt tuli iga linnakooli kohta 38 ja iga maakooli kohta 32 õpilast. Võrreldes teiste Liivimaa kubermangu maakondadega oli Saaremaal õigeusu koolide arv õieti suur. 1899./1900. õppeaastal oli Liivi kubermangus kokku 370 õigeusu kooli. Neist oli Saaremaal (ilma Hiiumaata) üksi 75 kooli⁹⁷).

Kreeka-õigeusu koolid said riigivalitsuselt igal aastal võrdlemisi suuri toetussummasid: Balti kubermangude õigeusu külakoolide inspekteerimiseks 2. märtsil 1870 asutatud koolinõukogu käsutusse anti Vene haridusministeeriumi summadest 12.190 rubla koolide korraldamiseks ja ülespidamiseks ning püha sinodi poolt kihelkonnaning abikoolide ruumide üüriks 10.000 rubla aastas. 1884. aastal oli toetussumma juba 42.190 rubla peale tõusnud. Seejuures olid kooliõpetajate palkadeks veel erisummad. Siiski kaevati, et õigeusu koolid olevat nii kooliruumide kui oma majandusliku olukorra suhtes palju halvemas seisundis kui ev.-luteriusu koolid⁹⁸).

⁹⁵) Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik: Отчет о состоянии начальных училищ Рижского учебного округа за 1900 годъ, nr. 24 — VII, 1901, RKA.

⁹⁶) Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik: Годовые отчеты о состоянии училищ Аренбургскаго района 1890—1908, nr. 1, RKA.

⁹⁷) Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik, nr. 24—VII, 1901, RKA.

⁹⁸) Ibid.

Selline Saaremaa kiriku ja rahvakoolide dualistlik seisund põhjustas küll mõnesuguseid hõõrumisi ja konflikte, kuid üldiselt on see siiski eesti rahvakoolidele kasuks tulnud. Mõlemad võistlevad, salaja koguni vaenulikud pooled olid haridusolude parandamisest nüüd rohkem huvitatud, kui seda vast oleks võidud oodata rahulikkude olude juures. Selle võistluse tagajärjel tekkis Saaremaal ebaloomulikult tihe koolivõrk. Kihelkonnakoole oli 12 võrdlemisi väikese (luteriusu) maa-kihelkonna kohta tervelt 23; neist üksi Muhus 3 kihelkonnakoole: 2 õigeusu ja 1 ev.-luteriusu kool. Ehkki rahvastiku siirdumisel õigeusku mitmed ev.-luteriusu külakoolid muudeti kreeka-katolikuusulisteks, jäid esimesed kohati paralleelselt viimastega püsima, nii et valdades ja külates, mis oleksid ühe kooliga läbi saanud, oli sageli kaks külakooli⁹⁹⁾. Eesti iseseisvuse ajal, mil kõik algkoolid kuuluvad ühel alusel omavalitsuste ülalpidamisele, on Saaremaa maa-algkoolide arv umbes 50% võrra vähenenud. 1896. a. aruandes äärmärgitud 201 kooli asemel¹⁰⁰⁾ oli Saaremaal 1923. a. andmeil ainult 111 maa-algkooli (ühes Ruhnu saarega 112)¹⁰¹⁾.

Kreeka-õigeusu poolt ähvardav hädaoht äratas ev.-luteriusu vaimulikud nende senisest passiivsusest. Kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail näeme neid ev.-luteriusu kooliolude parandamiseks energiliselt samme astuvat. Kaarma õpetaja J. Girgensohn tõstis oma kihelkonna külakooles koolipäevade arvu ühelt päevalt nädalas kolme peale ja laskis koolmeistritel õpilastele ka kirjutamist ja piibli-lugu õpetada¹⁰²⁾. Umbes samal ajal pöördus ka Põide õpetaja Nolcken ajalehe kaudu avaliku palvega oma kaasusuliste poole mandril, et abi saada ev.-luteriusu koolide jaoks. Varsti ärkasid ka teised kirikuõpetajad ja kordasid sama palvet Saaremaa kirikuõpetajate sinodi nimel. Sellele palvele voolanud, nagu T. Hahn oma memuaares teatab, Balti kubermangudest ja Peterburist Saaremaale võrdlemisi suured rahasummad, mille abil võimalik olnud kooles ametisse seada kõlblikud koolmeistrid, makstes neile vastavat tasu, ja samuti tõsta kooliaega 3—4 päevani nädalas. Valjala kihelkond jäi sellest abist ilma, sest seal puudus 1½ aastat kirikuõpetaja. Kuni 1872. a. olid koolid Valjalas veel väga viletsas seisundis. Külakooles, mida peeti suitsutubades, õpetasid lapsi lugeda oskavad talupojad või sulased ainult ühe päeva nädalas. Kooliõpilaste arv oli juhuslik, sest koolisundust polnud nime poolestki olemas¹⁰³⁾.

Et seitsmekümnendate aastate alul Saaremaa rahvakooli alal on

⁹⁹⁾ Kärla kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁰⁾ Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik: Годовые отчеты о состоянии училищ Аренбургскаго района 1890—1908, nr. 1, RKA.

¹⁰¹⁾ Eesti Statistika Kuukiri 1923, nr. 13 (2), lk. 48.

¹⁰²⁾ J. Kirota, op. cit., lk. 41.

¹⁰³⁾ T. Hahn, op. cit., lk. 24.

sündinud teatav murrang, seda näeme muu seas õige kujukalt Mustjala kirikukroonikast¹⁰⁴). 1868. a. loendab kirikukroonika Mustjalas 10 küla- ja 1 kihelkonnakooli. Peale selle töötas Võhma kirjutamiskool Adu Meerits'a juhatusel. Seega õpetati ainult ühes Mustjala külakoolis kirjutamist. 1870. a. aga tehti katset muuta kirjutamine sunduslikuks kõigile koolilastele, kes saanud 13 aastat vanaks. See siht olevat kroonika teatel peaaegu saavutatudki, kuid tagajärjed oleks kirikuõpetaja arvates võinud veelgi paremad olla, kui oleks õnnestunud muretseda sündsamad koolimajad. Välja arvatud 3 uut koolimaja, olevat viimased olnud erakordselt viletsad: pimedad, kitsad, suitsused ja kas liiga soojad või jälle jääkülmad, niiskete põrandatega. 1872./1873. õppeaastal oli külakooles kirjutamine ja arvutamine juba sunduslik. 1873. a. sai kihelkonnakooliõpetaja koolis saksa keele õpetamise eest Saaremaa rüütelkonnalt 50 rubla tasu. Seni sai ta peale $\frac{1}{2}$ adramaa suuruse koolimaa kasutamise 17 rubla palka. Ka koolimajade ehitamise ja korrashoiu eest hakati nüüdsest peale rohkem hoolt kandma. 1873. a. ehitati Mustjalas 3 uut külakoolimaja — Võhma, Abulasse ja Kiromale. Järgmisel aastal ehitati Ratla ja Järise koolimajad. Samal 1874. a. mainib kirikukroonika, et kõik külakoolimajad olevat nüüd heas seisundis. Umbes samast ajast on ka Valjala kirikukroonikas¹⁰⁵) sealseist koolioludest võrdlemisi täielik kirjeldis antud. 1874.—1878. a. kohta käivaist andmeist on näha, et ka Valjala koolidele on Saaremaa rüütelkonna poolt toetussummasid makstud. Kihelkonnakooliõpetaja sai peale koolimaa kasutamise koolikomitee poolt 17 rubla palka ja eritasuna saksa keele õpetamise eest 22 rubla 33 kopikat. Samuti pidi iga peremees koolile viima ühe käsisülla põletusepuid. Vallakoolide jaoks andis koolikomitee 16 vallakooliõpetaja palgaks 16 rubla; talurahva pank — 20 rubla 83 kopikat. Peale selle andis koolikomitee erilise toetusena 50 rubla ja preemiarahana 3 rubla 98 kopikat. Uue-Lõve vallakoolide jaoks maksis Uue-Lõve rentnik Saaremaa rüütelkonna arvel 25 rubla. Ka Mustjala külakoolmeistrid said 1870. a. Saaremaa rüütelkonnalt peale taludest, kust lapsed koolis käisid, toodavate viljakülimitude igauks 3 rubla palka¹⁰⁶).

Samade ev.-luteriusu vaimulikkude hariduslikkude püüete tulemusena rajati 1870. a. Saaremaal õppeasutis, mil olid võrdlemisi suured teened kooli- ja üldhariduslikus töös — Kaarma õpetajate-seminar¹⁰⁷). Seminari asutamise mõte kuulub Põide-Jaani kiriku-

¹⁰⁴) Andmed Mustjala kirikukroonikast, Mustjala kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁵) Väljavõte Valjala kirikukroonikast, Valjala ja Püha ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁶) Andmed Mustjala kirikukroonikast, Mustjala kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁷) J. Kirotar, op. cit., lk. 41—43.

õpetaja dr. Joh. Carl Temler'ile, kes 1866. a. oma kulu ellu kutsus väikese kihelkonnakoolmeistrite kooli, milline õppeasutis aga varsti vähese osavõtu ja ainelise kitsikuse tõttu jäi seisma. Ometi oli Saaremaal suur puudus kohastest küla- ja kihelkonnakoolmeistrest. Nüüd otsustasid Saaremaa kirikuõpetajad ühisel jõul käima panna kooli, kuhu igast Saaremaa kihelkonnast pidi üks andekam kihelkonnakooli lõpetaja kolmeks aastaks õppima saadetama. 1867. a. valiti Saaremaa õpetajate sinodi poolt kolmeliikmeline komitee, kes pidi sellekohased eeltööd ära tegema. Saaremaa rüütelkonna toetusel ehitati koolimaja ja 23. jaanuaril 1871 algas kool 12 õpilasega Georg Markus'e juhatusel tegevust. Seminar töötas kuni 1910. aastani, mil ta mitmesugustel välistel põhjustel oli sunnitud oma tegevuse lõpetama. Et kooli 40-aastase tegevuse kohta on ilmunud võrdlemisi üksikasjaline kirjeldis, ei peatu meie selle juures siin pikemalt. Märkiksime ainult, et Saaremaa ev.-luteriusu kirikuõpetajate hariduslikud püüded on selle õppeasutise näol andnud oma parimad tulemused ja et see kool aja jooksul teataval määral sai Saaremaa eesti seltskondliku tegevuse keskuseks.

Eeltoodust selgub, et kaheastmeline algkool teostus Saaremaal tegelikult alles XIX sajandi kahekümnendail aastail. 1765. a. ja 1784. a. kooliplakaadid jäid pea täiesti tähele panemata. Nende tähtsus seisab vaid selles, et nad suutsid mõisnikkude seas rahvakooli kasuks meelevõlu luua, mille tõttu Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse maksamahakamise järel rahvakool võis peatselt teostuda. Ometi oli asutatud rahvakoolidel rida niivõrra olulisi puudusi, et isegi kohaliku aadli seast päritolevad isikud on võtnud selle terava arvustuse alla. Kuni XIX sajandi kuuekümnendate ja seitsmekümnendate aastateni oli Saaremaa külakoolis väga vähe sellekohase ettevalmistusega koolmeistreid ja enamikus koolides käisid lapsed ainult ühe päeva nädalas koolis. Alles õigeusu tulek tõi koolioludes paranemise kaasa. Nagu nägime, asutas riigivalitsus õigeusuliste laste jaoks ise suure hulga algkooli ja teisest küljest sundis õigeusu kartus ev.-luteriusu tegelasi oma koolile kinkima rohkem tähelepanu. Enam-vähem normaalsemad kooliolud algasid Saaremaal seetõttu alles XIX sajandi seitsmekümnendaist aastaist alates.

A. Soom.

Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a.

Hoogsale tõusengule eesti radikaliseeravas rahvuslikus liikumises möödunud sajandi 70-date aastate lõpul ja 80-date alul reageerisid balti-saksa juhtivad ringkonnad, eriti Liivimaa rüütelkond kohe ägeda

vasturünnakuga. See võitlus on esmalt suunatud C. R. Jakobson'i toimetatud „Sakala“ vastu, laieneb aga pea kogu eesti radikaalsema ilmega rahvuslikule trükisõnale, moodustades eredalt tüübilise peatüki Liivimaa rüütelkonna suhtumises eesti ärkamisaegsesse rahvuslikku liikumisse ¹⁾.

Rööbiti sellele 1878. a. algatatud võitlusele hakkas Liivimaa rüütelkond 1881. a. kevadest peale arendama kavakindlat rünnakut ka teiste eesti rahvusliku eneseavalduse alade, eeskätt just eesti seltside vastu. Lähem tõuge selleks saadi nähtavasti sama aasta veebruaris Riias ärapeatud põllumajanduslikult kongressilt.

See kongress 9.—17. veebruarini 1881 Liivimaa kubermneri parun A. Uexküll-Güldenbandt'i juhatusel oli üks neid regionaalseid nõupidamisi, mis korraldati tolleaegse Vene riigimaade ministri ülesandel kubermangude rühmade viisi. Riia kongressil olid esindatud peale kolme Läänemere kubermangu ka Viitebski, Vilna, Kovno ja Grodno kubermangud. Kongressi koosseisu (57 liiget ja 70 külalist) kuulus esindajaid kohalikult aadlilt, keskeilt ja kohalikelt valitsusasutistelt, põllumeesteseltsidelt ning põllumajanduslikke eksperte ²⁾. Seega oli kongress üsna sobivaks foorumiks, millel kolme eesti põllumeesteseltsi (Viljandi, Pärnu ja Tartu) 5 esindajat C. R. Jakobson'iga eesotsas ³⁾ võisid vähemalt osatada põnevamaid pahesid eesti väikepõllumehe majanduslikus elus, kuigi siin olulisema ala — valitseva agraarõigusliku struktuuri — puudutamine oli ministeeriumi määratud programmiga raskendatud. Kongressi tähtsust, eriti propaganda mõttes tuli hinnata seda olulisemaks, et tema protokoll saadeti riigimaade ministeeriumi ja avaldati kohaliku kubermangulehe lisana. Ja pealegi andis suur- ja väikepõllumeeste poolt kongressil avaldatud erinevate seisukohtade kõrvutav hindamine eesti ajakirjandusele tänuväärse võimaluse selgitada ja rõhutada siin esinevaid vastuolusid. Neid asjaolusid on vähemalt C. R. Jakobson ilmselt arvestanud.

Eesti saadikute esinemine kongressil polnud üldiselt küll just silmapaistvalt elav ja hoogus ⁴⁾, osalt oli selles ebaõnnestunudki

¹⁾ Selle kohta üksikasjalisemalt: Hans Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—1883. a., ajakiri „Looming“ 1929, nr. 4. Sealsamas on esitatud ka üldine poliitiline tagasein Liivimaa rüütelkonna võitlusele eesti rahvusliku trükisõna vastu mainitud ajastul.

²⁾ Riia põllumajandusliku kongressi kohta vt.: Zur Charakteristik des vom 9.—17. Februar 1881 in Riga abgehaltenen landwirtschaftlichen Regional-Congresses, Baltische Wochenschrift 1881, nr. 9, v. 233 jj.; Sakala 1881, nr. 8, 9, 12, 16, 18; A. v. Tobiens, Die livländische Ritterschaft, II, Berliin 1930, lk. 53 jj.

³⁾ Eesti saadikuid oli kongressil Viljandi Põllumeeste Seltsi poolt C. R. Jakobson ja J. Raudsepp, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsilt M. Mitt ja A. Dido, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsilt J. Toots.

⁴⁾ C. R. Jakobson omas kirjeldises „Esimene põllutöö kongress Riias“, Sakala 1881, nr. 8, 9, 12, 16, 18 püüab küll eesti saadikute esinemist väike-

momente⁵⁾. Kuid siiski saavutasid nad rohke efekti oma opositsiooniliste seisukohtadega, mis tekitasid teravat pahameelt Liivimaa aadli juhtivais ringkonnis.

Markantsemaid esinemisi ses suhtes oli kongressi üldkoosolekul C. R. Jakobson'i kõne Tori hobusekasvanduse juhtimise kohta, mis riigivalitsuse poolt oli usaldatud rüütelkonna esinduse hoolde. Teras, kuid sisuliselt asjalikus, faktilise andmestikuga hästi varustatud arvustises püüdis autor näidata, et Tori hobusekasvanduse juhatus oli aastakümnete kestes ignoreerinud eesti väikepõllumehe huve⁶⁾. Et seda tulevikus kõrvaldada soovitas Jakobson Tori hobusekasvanduse juhtimisest osa võtma kutsuda ka eesti põllumeesteseltside esindajaid.

Kõige suuremal määral tekitas pahameelt, otse paksu verd, Liivimaa aadli hulgas eesti saadikute ühine kirjalik deklaratsioon, et kuigi teoorjus mõisus juba pikemat aega (1868. a. saadik) on seadusega keelatud, see siiski paljudes kohtades edasi kestab⁷⁾. Kongress keeldus selle kui tema kompetentsi mittekuuluva küsimuse sisulisest harutamisest. Kuid oluline oli, et sellele väärnähtusele mõjuka kogu ees oli tähelepanu juhitud. Ja pealegi haaras sellest kinni ka Liivimaa kuberner, kes soovis selle kohta eesti saadikuilt saada konkreetseid andmeid.

Need, siinkohal esitatud peamised ja nende kõrval ka vähem-olulised opositsioonilised esinemised eesti saadikute poolt ongi nähtavasti tõukeks, et Liivimaa rüütelkonna esindus siitpeale hakkab avaldama erilist huvi eesti seltside vastu. Lätlased, kes polnud saatnud esindajaid Riia kongressile, jäid oma seltsidega rüütelkonna huvialast märgatavalt kõrvale.

Juba kongressi ajal oli Liivimaa resideerival maanõunikul A. v. Richter'il eesti saadikute esinemise puhul olnud kõnelusi eesti seltsides valitseva vaimu kohta Riias viibinud Eesti ala mõisnikega,

semaski üksikasjus esile tõsta, on aga sunnitud nagu vabanduseks rõhutama, et mainitud esindajad oma vähearvulisuse tõttu olevat kongressile esitanud oma seisukohti ainult tähtsamais küsimusis, „millega meie maa suuri puudusi ja vasta-oksia olekut avaldada võimalik on, kui ka mitte ettepanemist ennast vasta ei võeta“. — Eesti saadikute esinemise kohta vrdl. ka Baltische Wochenschrift 1881, nr. 9, v. 238 jj.; A. v. Tobien, Die livländische Ritterschaft, II, lk. 55.

⁵⁾ Selliseks ebaõnnestunud esinemiseks oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esindaja A. Dido ettepanek, mis soovitas tuletõrje huvides teha igale talule sunduslikuks soetada vajalik veeprits ja kaevata oma hoonete lähedusse tiik. Seda eluvõõrast ettepanekut polnud Dido teiste eesti saadikutega enne läbi harutanud, „mille pärast teda tõised pärast tubliste käsile võtsivad“ (Sakala 1881, nr. 16).

⁶⁾ C. R. Jakobsoni kõne Tori hobusekasvanduse kohta, Sakala 1881, nr. 12.

⁷⁾ Sakala 1881, nr. 16.

kelledest vähemalt Urvaste mõisaomanik H. v. Samson oli lubanud hankida eesti rahvuslikku liikumist, eriti selltse kompromiteerivaid andmeid⁸⁾. Ja kui pärast kongressi Liivimaa kuberner maanõunikkude-kolleegiumi poolt eesti rahvusliku hässitava kihutustöö kohta esitatud süüdistuse puhul nõudis vastavaid konkreetseid andmeid⁹⁾, pidas resideeriv maanõunik tarvilikuks pöörata erilist tähelepanu peale rahvusliku trükisõna ka eesti seltsidele. Selleks said vastavad informatsiooni hankimise ülesanded H. v. Samson (Urvaste) ja N. v. Essen (Kastre)¹⁰⁾, keda peeti rüütelkonna liikmeist eesti rahvusliku liikumise parimaiks tundjaks.

Rõhutades, et maanõunikkude-kolleegiumi ulatunud teateid, et eesti seltsides tehtavat lubamatut poliitilist kihutustööd, üle astudes põhikirja piiridest, mille kohta aga puuduvat lähemad konkreetseid andmed, palutakse mainitud mõisnikke hankida neid, et rüütelkonna esindus saaks nende alusel esitada põhjendatud süüdistuse nii kohalikule kubernerile kui ka keskvalitsusele. Valve alla palutakse võtta kõik eesti seltsid, nii põllumeeste- kui lauluseltsid, surma- ning matusekassad jne. Kuna politiseivõimud ei pääsevat mainitud seltside tegevusele küllaliselt lähedale, olevat tarvilik salaluure teel suure saladuse katte all vastavate usaldusmeeste kaudu soetada vajalikke andmeid. Sellise spionaaži korraldamiseks avas rüütelkonna esindus N. v. Essen'ile ka vajaliku krediidi¹¹⁾.

See plaanitatud andmete hankimine ei andnud aga mingeid olulisi tulemusi. H. v. Samson pidi kahetsusega konstateerima, et Tartu Eesti Põllumeeste Seltsist, millele oli suunatud rüütelkonna tegelaste peatähelepanu, olid saksasõbralised liikmed, nende hulgas ka toimetaja J. W. Jannsen, juba paar aastat tagasi välja astunud. Ja kuigi seetõttu Samson'il polnud võimalik saada lähemat informatsiooni mainitud seltsi tegevuse kohta, polnud tal siiski kahtlust, et see selts rohkesti üle astub oma põhikirja raamistikust, mille tõendina ta esitas „Eesti Põllumehes“ avaldatud seltsi protokollid¹²⁾. See oli esialgu kogu informatsioon, mis eesti seltside kohta saabus rüütelkonna kantseleisse.

Saamata ka edaspidi markantsemalt kompromiteerivaid andmeid eesti seltside kohta, pidasid aga rüütelkonna tegelased siiski tarvilikuks õhutada sõjakäiku nende vastu. Konkreetse kava Tartu Eesti

⁸⁾ Vrdl. Liivimaa resideeriv maanõunik H. v. Samsonile 2. IV 1881, LRüA (= Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv), toimik nr. 413/A. I.

⁹⁾ Liivimaa kuberner Liivimaa maanõunikkude-kolleegiumile 30. III 1881, nr. 65, sama tmk.

¹⁰⁾ L. resideeriv maanõunik H. v. Samsonile (Tartus) 2. IV 1881 ja N. v. Essenile 12. IV 1881, sama tmk.

¹¹⁾ Vrdl. L. resideeriva maanõuniku viimatitsiteeritud kiri N. v. Essenile.

¹²⁾ H. v. Samson L. resideerivale maanõunikule 20. IV 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

Põllumeeste Seltsi suhtes soovitatavate survevahendite kohta esitas omalt poolt H. v. Samson, millega ühines ka N. v. Essen¹³⁾. Selles soovitati rüütelkonna esindusel nõuda kubernerilt ultimatiivselt, et ta teostaks järgmised korraldused: 1) anda Tartu Eesti Põllumeeste Seltsile tõsine hoiatus, et see omast kompetentsist üle ei astuks; 2) ähvardada seltsi sulgemisega, kui see hoiatust ei arvesta; 3) ette kirjutada, et seltsi koosolekuid võib edaspidi pidada ainult sillakoh-tuniku loaga ja tema poolt määratud isikute valvel, kellel peaks olema õigus vajalikul korral koosolekud kohe lõpetada; 4) selline korraldus ja ähvardus avaldada kõigis kohalikes ajalehtedes.

Selle ettepaneku vaimus arendaski rüütelkonna esindus aktsiooni, laiendades seda kõigi eesti seltside vastu, nagu seda tunnustas tarvi-liku Liivimaa aadlikonvent 24. V 1881¹⁴⁾. Vastavalt viimase otsu- sele pöörduski resideeriv maanõunik pikema märgukirjaga Liivimaa kubeneri poole, milles käsitleti üksikasjaliselt lubamatut kihutustööd ka rahvuslikes seltsides¹⁵⁾.

Eesti seltse kompromiteeriva andmestiku puudulikkus oli selleski märgukirjas ilmne. Kõige suurema etteheitena esitati, et eesti põllu- meesteseltsid olid hakanud koguma andmeid teorjuse edasikestmise kohta mõisus. Selle aktsiooni oli algatanud kuberneriga Riia põllu- majandusliku kongressi ajal toimunud läbirääkimiste põhjal C. R. Jakobson „Sakalas“¹⁶⁾. Selle algatusega ühenduses koguti ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi juhtivais ringkonnis andmeid teo- rjuse edasikestmise ja talude rendi- ning müügihindade kõrguse kohta¹⁷⁾. Need asjaolud tõstetakse resideeriva maanõuniku märgu- kirjas eriti esile, kvalifitseerides neid lubamata poliitilise propaganda võtteina. Selline kihutustöö võivat kujuneda pahaendeliseks etteval- mistuseks suuremale poliitilistele aktsioonele tulevikus. Seisund olevat seda hädaohtlikum, et mainitud seltsides puuduvat suurpõllu- meeste esindajad, kes enamikus lahkunud sealt ära tundes oma võime-

¹³⁾ H. v. Samson maamarssal H. v. Bock'ile 20. V 1881, sama tmk.

¹⁴⁾ Väljavõte L. aadlikonvendi retsessist 24. V 1881, sama tmk.

¹⁵⁾ L. resideeriv maanõunik L. kubernerile 8. VI 1881, nr. 1802, sama tmk.

¹⁶⁾ Riia põllumajandusliku kongressi kirjeldise vastavas osas, Sakala 1881, nr. 16. Jakobson'i algatuse järgi pidid eesti põllumeesteseltsid ainult nende mõisaga teorjuse vahekorras olevate talunikkude eest välja astuma, kes olid vastava seltsi liikmed.

¹⁷⁾ Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul 14. IV 1881 esitas esi- mees M. Mitt tema kätte toimetatud 6 teorendilepingut, mida lubas edasi saata kubernerile. Samal koosolekul avaldas dr. M. Weske soovi, et temale saadetak materjale „esiteks rentide suuruse ja kõrgendamise üle viimsel kümnel aastal, tõiseks talumaade müümise üle, kas see on kasvanud või kahanenud“. Vrdl. koosoleku protokoll, Eesti Põllumees 1881, nr. 9, lk. 70. Sellest Weske sooviavaldusest hakkas L. resideeriva maanõuniku tsiteeri- tav märgukiri erilise rõhuga kinni.

tust esineda mõjukalt käimasoleva poliitilise kihutustöö vastu. Esinevate pahede kõrvaldamiseks rahvuslikes, eriti põllumeesteseltsides olevat vaja kõige pealt kõvendada politseilist järelevalvet nende suhtes. Sest seni riigivõimu esinduse poolt kohalikele seltsidele antud vaba teotsemise võimalus olevat otse hämmastav, mis ei esinevat sellisel määral „ühelgi maailma maal“ („in keinem Lande der Welt“).

Liivimaa rüütelkonna poolt soovitatud survest päästis eesti seltse tollaegsete valitsusvõimude üldiselt pooldav suhtumine eesti rahvuslikku liikumisse, mis raskendas rüütelkonna sõjakäiku ja oli oluliseks toeks eesti ühiskondlik-politilisele radikalismile. Selle ametliku poliitilise kurssi kohapealne teostaja kuberner parun A. Uexküll-Güldenbandt avaldas rüütelkonnale väga lojdu vastutulelikkust ja ainult niipalju, kui ta seda pidas tarvilikuks kohaliku ühiskondliku kodu- rahu säilitamiseks. Nii toimis ta rüütelkonna esinduse poolt eesti rahvusliku trükisõna suhtes avaldatud hädalduste puhul, aga samuti ka eesti seltside vastu tõstetud kaebuste suhtes. Nagu rüütelkonna vaigistamiseks saatis kuberner juba aprillis sillakohtunikele ja linnade politseiasutistele üsna mõõduka ringkirja, mis tegi neile ülesandeks juhtida seltside eestseisuste tähelepanu, et need oma tegevuses käiksid piinlikult oma kinnitatud põhikirja järgi¹⁸⁾. Samuti taotles rüütelkonna rahustamist nähtavasti ka kubeneri teine ringkiri politseiasutistele — juuni algul¹⁹⁾. Selles seletati, et eesti saadikud, kes esitanud Riia põllumajanduslikule kongressile deklaratsiooni teoorjuse ebaseadusliku jätkumise kohta, olevat vääriult aru saanud sei puhul kubeneri poolt tehtud avaldisest. Kuberner soovitanud selliseist ebaseaduslikest juhtumeist teatada vastavaile ametiasutistele ja lubanud oma kaasabi nende likvideerimiseks. Seda olevat aga mõnes põllumeesteseltsis nii mõistetud, et hakatud koguma materjale teoorjuse edasikestmise kohta. Sellise toiminguga asudes üksikute isikute erahuvide kaitsmisele, eksivat põllumeesteseltsid oma põhikirja vastu, mille järgi nende peatülesandeks olevat tõsta kohalikku põllumajandust vastavate teadmiste levitamisega. Seda pidagu seltside eestseisused teravalt silmas, mille järele valvaku ka sillakohtunikud.

Need ringkirjad olid teatavaks järeleandmiseks rüütelkonna esindusele, mitte aga soovitud ulatuses. Kohalikele valve- ja politseiasutistele, eriti rüütelkonnast sõltuvaile sillakohtunikele, olid nad tereetunud märguandeiks, et pingutada oma teenistusagarust eesti ja läti seltside vastu. See agarus võttis peatselt sellise ulatuse, et koguni kuberner pidi siin seltside kaitseks vahele astuma. Selleks avaldatud

¹⁸⁾ L. kubeneri ringkiri 19. IV 1881, nr. 3499, LKKA (=Liivimaa Kubeneri Kantselei Arhiiv), tmk. nr. 395 (1881).

¹⁹⁾ L. kubeneri ringkiri 2. VI 1881, nr. 5076, sama tmk.

eriline ringkiri²⁰⁾ väärib tähelepanu kahes suunas. Temas kirjeldatud kohalikkude politseiasutiste esinemine laseb meid aimata, milline saatus oleks tabanud eesti ja läti seltse, kui nad oleksid antud kaitsetult rüütelkonna ja temast sõltuvate asutiste kätte. Teisest küljest aga kajastab ta tüübiliselt kuberner Uexküll-Güldenbandt'i suhtumist eesti ja läti rahvuslikku liikumisse vaadeldaval ajastul.

Ringkirjas rõhutatakse eriliselt, et varemini kubeneri poolt eesti ja läti seltside suhtes järelevalve asjus korraduste puhul on mõned sillakohtunikud astunud samme, mis ei vasta sugugi eelmiste ringkirjade eesmärgile. Selleks olnud ainult taotella, et eraseltsid ei astuks üle oma põhikirjapärasest kompetentsist ja maksvaist seadusist. Selle eesmärgi saavutamiseks olevat tarvis endastmõistetavalt püüda mõjustada seltse kõige pealt vastavate heasoovlikkude juhatuste ja manitsustega, vajalikul korral ka mõjukate ja arukate eraisikute kaudu. Ja alles siis, kui neist vahendeist ei jätku, võiks tarvitada karmimaid abinõusid. Kuid mõnel pool olevat sillakohtunikud just vastupidiselt sellele sulgenud kohe kõik seltsid, millel puudunud põhikiri, ilma et need oleksid midagi seadusevastast korda saatnud. Selliseile seltsidele oleksid sillakohtunikud pidanud nõu andma soetada endile vajalikud põhikirjad. Pealegi ei olevatki tarvis iga kollektiivse ürituse jaoks, nagu näiteks laulu ja muusika harjutamiseks, põhikirja. Edasi nuri-setakse ringkirjas, et kohati sillakohtunikud tegevat otstarbetuid kitsendusi heategevaile seltsidele pidude, kontsertide jne. korraldamisel. Samuti olevat üleaarne nõuda seltsidelt teadaandeid ja päevakorda nende koosolekute kohta. Lõpuks toonitatakse eriti rõhukalt vajadust liialdatud ja „ebakorreksete korraldustega maarahvastikule mitte anda põhjendatud alust rahulolematuseks ja ärevuseks“.

Kuberner Uexküll-Güldenbandt oli seega oma viimases ringkirjas võtnud eesti ja läti seltsid mõjuka eestkostmise alla, nagu ta seda osaliselt oli teinud varemিনিги²¹⁾. Rüütelkonna esindus jäi endiselt rahuldamatuks. Ja varsti oli tal suuremaks ärevuseks eesti seltside puhul veel erilist põhjust.

²⁰⁾ L. kubeneri ringkiri sillakohtunikele 24. VI 1881, nr 5739, sama tmk.

²¹⁾ 1881. a. kevadel oli ka Liivimaa sandarmivalitsuse ülema abi Tartus major I. Škode hakanud avaldama erilist valvsust kohaliku eesti põllumeesteseltsi suhtes (vrdl. Škode L. kubernerile 18. IV 1881, nr. 125, LKKA, tmk. nr. 395/1881). Eriti oli teda pahandanud Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolek 14. aprillil, kus puudutati teoorjuse seadusevastast edasikestmist, vt. märkus 17. Škode pidas selliste küsimuste käsitlemist seltsi koosolekul hädaohtlikuks rahva ärritamiseks ja lõpetas sel puhul kirja kubernerile (23. IV 1881, nr. 130, sama tmk.) ähvardusega: „еще одно подобное собрание и я чтобы положить этому конецъ, приму самыя энергичныя и рѣшительныя мѣры.“ Kuberner, kes sellele ähvardusele tegi imestava ääremärkuse „Oho!“, astus kubermangu sandarmivalitsuse ülema kindralmajor Laks'i juures samme (kiri 25. V 1881, sama tmk.) hoiatada major Škodet, et see oma liigeses agaruses eesti seltside suhtes ei üritaks midagi ettevaatamatut.

Juunikuu keskpäigu pandi 17 eesti seltsi saadiku poolt Vene pealinnas toime suurejooneline poliitiline demonstratsioon, mille efektsust eriti rõhutas saadikuile 19. juunil Peterhofis osaks saanud vastuvõtt keisri poolt²²⁾. Ühtlasi esitati eesti seltside nimel siseministrile 9-punktiline märgukiri, milles olid kokkuvõetud eesti rahvusliku liikumise radikaalse tiiva olulisemad poliitilised nõudmised. Saatkonna kaudu tuli toime eesti rahvuslike organisatsioonide juhtide otsene kokkupuude Vene kõrgema riigivõimuga. See oli Liivimaa rüütelkonnale eriti häiriv. Kui 17 aastat varem (1864) Lõuna-Eesti talupoegade saadikud olid pääsenud keiser Aleksander II audientsile, oli Liivimaa rüütelkond oma tolleaegse tugeva mõjuga suutnud suurel määral paralüüsida selle saatkonna taoteldud efekti. Nüüd oli seisund põhjalikult muutunud. Rüütelkond oli valitsuse ümbersuunatud poliitilise kurssi tõttu kaotanud oma senise mõju, kuna eesti rahvuslik liikumine, mida valitsus püüdis kasutada kohaliku saksluse vastu, leidis riigi juhtivais poliitilises ringkonnas mõjukat toetust.

Just seisundi kindlusetus ja hädaohtlikkus Liivimaa rüütelkonnal hoogustas tema esindust energilisele vastuaktatsioonile. Juba maikuu aadlikonvent, kus oli teada Peterburi läkitatava eesti saatkonna ettevalmistamisest, otsustas saata sel puhul pealinna ka maamarssali, kes pidi esitama vastuseletusi eesti saatkonna märgukirjale. Sama aadlikonvent tegi maamarssalile ülesandeks astuda kuberner Uexküll-Güldenbandt'i suhtes äärmise sammu — esitada siseministrile tema peale vormiline kaebus, kui Liivimaa kõrgem administraator ei peaks täitma rüütelkonna nõudmisi eesti ja läti rahvusliku trükisõna ja seltside ohjeldamise kohta²³⁾.

Vastavalt aadlikonvendi otsusele toimiski maamarssal H. v. Bock juuli alul Peterburis. Nii siseministrit kui ka keisrit püüdis rüütelkonna esindaja veenda, et viimasel ajal avalduv ja hädaohtlikkuseni tõusnud rahulolematuse Liivimaa maarahva keskel olevat ainuüksi sihiliku kihutustöö põhjustatud, mille kõrvaldamiseks tulevat kohe valjud survevahendid tarvitusele võtta. Audientsidel siseministriga ja temale antud märgukirjas nurises H. v. Bock rõhutatult poliitilise agitatsiooni üle eesti seltsides, millele kohalik kuberner ei tegevat mingeid tõkkeid. Seda kasutati maamarssal peamise süüdistusena A. Uexküll-Güldenbandt'i vastu, soovitades siseministrile tema Liivimaa kubeneri kohalt kui oma ülesannetele mittevastava ametniku ära kutsuda. Samal ajal ei jätnud maamarssal muidugi tegemata pro-

²²⁾ Parim ja üksikasjalisem kirjeldus eesti saatkonna esinemise kohta Peterburis ja Peterhofis — Sakala 1881, nr. 26, 27, 28, 29.

²³⁾ Väljavõte aadlikonvendi retsessist 24. V 1881, LRüA, tmk nr. 413/A. I.

pagandat ka eelmisel kuul eesti seltside esindajate poolt antud märgukirja vastu²⁴⁾).

Maamarssali Peterburis viibides pidas Riias eesti rahvusliku liikumise vastu kogu rindel agarat võitlust resideeriv maanõunik A. v. Richter. Olles nähtavasti eesti seltside saadikute juuniku suuresinemise mõju all, ründas v. Richter erilise ägedusega just kohalikke rahvuslikke seltsi. 14. ja 15. juulil lähtuvad rüütelkonna kantseleist kubernerile kaks märgukirja, milles esikohal käsitletakse eesti seltside küsimust. Esimene neist oli suunatud asutamisel olevaile eesti seltsidele loa andmise vastu²⁵⁾, kusjuures rõhutati ka vajadust ümber korraldada kindlamale alusele järelevalve rahvuslike seltside suhtes. Sarkastlikult lausutakse märgukirjas eesti hariduslike seltside liigse rohkuse puhul: „Kes seda kuuleb, peaks küll arvama, et Liivimaa eestlased kuuluvad maailma haritumate rahvuste hulka ja et nende õnnelikkude inimeste peategevus selles seisabki, et tegeleda kirjanduse agara tundmaõppimisega“.

Resideeriva maanõuniku teine märgukiri²⁶⁾ püüdis rõhukalt esile tõsta eesti seltside poliitilist hässitustööd ja selle oletatavat kaugemaleulatuvat tagamõtet. Süüdistus siin rajati seekord laiale ja riigile eriti hädaohtlikule alusele, mis sellisena rüütelkonna esinduse ametlikus käsitluses esineb esmakordselt. Iseloomustades eesti seltsi kui kohaliku talurahva jõukamate kihtide koondisi, rõhutatakse märgukirjas, et siin arendatava propaganda lähemaks sihiks olevat riigivalitsusele oletatavasti vastuvõetavate nõudmistega, mis suunatud kohal maksva aadlivõimu ja mõisnikkude vastu, tekitada rahvas meeoleolu, et riigivõimu kaasabil õnnestub muuta kohal maksvat poliitilist ja sotsiaalset korda, mille tagajärjel eesti rahvale avanevat uus ajajärk majandusliku jõukuse ja poliitilise vabadusega. Selles, sisuliselt üldiselt õiges iseloomustuses polnud veel midagi uudset. Kuid oluline oli, et kogu nii esitatud rahvuslik propaganda seoti eesti rahvuslust riigivõimu ees raskesti kompromiteerida püüdva väitega: kogu selle „rahvusliku šarlataansuse“ („Nationalitäts-Schwindel“) sisemaks tuumaks ja lõppsihiks olevat eestlaste ja soomlaste ühendamine ühiseks „rahvuseks“ ühise riigi idee tähe all.

Sellele raskele kahtlustusele, mille ilmseks sihiks oli halvendada riigivõimu enam-vähem heasoovlikku suhtumist eesti rahvuslikku liikumisse, leidis resideeriv maanõunik ka kohe tõenduse eesti saatkonna poolt eelmisel kuul siseministrile esitatud märgukirja punktis,

²⁴⁾ Maamarssal v. Bock L. maanõunikkude-kolleegiumile 30. VII 1881, nr. 180, sama tmk.; A. v. Tobiens, Die livländische Ritterschaft, I, Riia 1925, lk. 69.

²⁵⁾ L. resideeriv maanõunik L. kubernerile 14. VII 1881, nr. 2191, LKKA, tmk. nr. 910 (1880). Asutamisel olevad seltsid, mis märgukirjas mainitud, olid: Viljandi kirjanduseselts, Võru põllumeesteselts, Kanepi lauluselts.

²⁶⁾ L. resideeriv maanõunik L. kubernerile 15. VII 1881, nr. 46, sama tmk.

milles soovitati, et kolm Läänemere kubermangu jaotataks etnograafiliste piiride järgi kaheks: põhjapoolne osa eesti ja lõunapoolne läti enamusrahvaga. Sel puhul lausutakse rüütelkonna esinduse märgukirjas: „põllumajanduslikud ja kirjanduslikud seltsid paluvad riigi ümberjagamist! — see on küllalt iseloomulik; see on esimene katse eestlaste unistuse teostamiseks, nende ühinemiseks „natsioonina“, tee ehitamiseks nende liitumiseks soome suguvendadega Soomemaal, eestlaste riigi („Esten-Reiches“) ehitamiseks“.

Peale mainitud punkti eesti saatkonna märgukirjas analüüsib resideeriv maanõunik veel nelja punkti, mis „Sakala“ järgi teatavaks saanud, ja leiab, et kogu see eestlaste märgukirja-aktsioon olevat lubamatu poliitiline propaganda eesti seltside poolt. Viimased, vastu võttes Peterburis esitatud nõudmised, mida ei saavat teisiti nimetada kui „jultunuiks“ („frech“), olevat liigne kord näidanud, et nad hoolimatult üle astunud oma põhikirja piirest. Seepärast olevat tingimata tarvilik eesti seltsid seada tugevama järelevalve alla, milleks soovitatakse maksma panna järgmised korraldused: 1) kõik seltsid peavad teatama oma koosolekuist kohalikele politseiasutistele; 2) kõik sillaja kihelkonnakohtunikud kui järelevalve-asutised tuleksid varustada oma ringkonna seltside nimistu ja põhikirjadega; 3) esialgu tuleks ära keelata igasuguste uute seltside asutamine.

Rüütelkonna esinduse aktsioon eesti seltside vastu ei anna mitme kuu jooksul vähemaidki tulemusi. Küll oli Liivimaa maamarssali kaebuse puhul eesti seltsides arendatava poliitilise kihutustöö kohta siseminister Ignatjev juuli alul avaldanud imestust, kuidas kohalikud ametivõimud seda ometi sallivad²⁷⁾. Kuid soovitud vahelesegamist ei tule ministeeriumigi poolt. Kuberner Uexküll aga esineb rüütelkonna suhtes mõnda aega rohkesti ignoreerivalt.

Kuna rüütelkonna esinduse märgukirjad eesti rahvusliku liikumise ohjeldamiseks jäid suuremalt osalt ilma vastuseta, pöördus resideeriv maanõunik korduvalt ka isiklikult kubeneri poole. Kuid selgi teel ei saavutatud peaaegu midagi. Kuberner avaldas rüütelkonna esindusele suuliselt küll tänu antud teadete eest, kuid keeldus kategooriliselt temale kirjalikult vastamast, tähendades muu seas, et ta oma üht või teist otsust rüütelkonnale põhjendades peaks avaldama ka oma vastavaid salajasi instruksioone, mida ta aga ei tohtivat. Pealegi olevat tal muud tähtsamatki teha kui korrespondeerida rüütelkonna asutistega. Eesti seltside, samuti kui ajalehtede vastutusele võtmiseks avaldas kuberner müidugi oma valmisolekut, kui kohalikkude politseiasutiste poolt tõestatakse nende seadusevastased toimingud. Kuna aga seni sel alal politsei poolt pole midagi kindlamat avastatud, ei saavat tema sinna midagi parata. Seltsidelt nõuda oma koosolekute

²⁷⁾ Vrdl. L. maamarssal L. resideerivale maanõunikule 30. VII 1881, nr. 180, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

elteatamist pidas kuberner neile liiga koormavaks ja seega eba-otstarbekohaseks ²⁸⁾.

Esinedes seega üsna teravalt rüütelkonna vastu, pidas kuberner Uexküll siiski soovitavaks aadli rahustamiseks avaldada valitsuse nimel teadaande, et riigivõim ei poolda eraseltside segamist administratsiooni küsimustesse ja et seltsid, kus niisuguseid probleeme käsitletakse, suletakse kui põhikirjast kõrvale kaldujad, kuna sel puhul palvekirjade koostajad võetakse seaduslikule vastutusele ²⁹⁾. Siseministri vastuseismisel jäi aga selline teadaanne avaldamata. Minister leidis, et selleks pole mingit vajadust. Ja pealegi olevat igal kodanikul õigus pöörduda valitsuse poole nii üldiseis kui ka seadusandlikes eriküsimusis ³⁰⁾.

Nii kippus Liivimaa rüütelkonna sõjakäik eesti seltside vastu lõplikult kokku varisema. Pahameeles sel puhul eeskätt kohaliku kubeneri vastu otsustas aadlikonvent oktoobris, et maamarssal jätkaks parun Uexküll'i vastu suvel Peterburis algatatud aktsiooni ³¹⁾. Ühtlasi hoogustati konvendil ka rüütelkonna järjekordset esindust õhutama kubeneri võitlusse poliitilise hässitustöö vastu kohalikus rahvastikus.

Resideeriv maanõunik, kes vahepeal eesti seltside ründamise innus oli nagu mõnevõrra jahtunud, asub pärast aadlikonventi jälle uue hooga seni pisut lõtvunud võitlusse. Uuesti korratakse rüütelkonna endiseid esitisi ning nopitakse uusi andmeid, mis peavad tõestama poliitilise kihutustöö olemasolu eesti seltsides. Nagu varem inigi, nii oli ka nüüd Tartu Eesti Põllumeeste Selts erilise tähelepanu osaline. Kurjustatakse, et seal oli ühel koosolekul otsustatud praost Willigerode võtta vastutusele selle eest, et ta kirikuõpetajate sinodil oli eesti seltse nimetanud sotsiaaldemokraatlikeks, samuti, et oli lubatud soovitada seltsi liikmeile lugeda ainult „Sakalat“ ja et heinavarguses süüdlasel M. Mitt'il oli lastud kõnelda „Eesti Postimehe“ vastu ³²⁾.

Kuberner ei tee rüütelkonnale nüüdki üldist ulatuslikumat mööndust, kuid ühe ohvri otsustab ta seekord siiski tuua Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi näol, mida rüütelkonna esindus oli eriti rünnanud. Seni oli mainitud selts kubeneri poolt saanud mõjukat toetust, mil puhul oli iseloomulik järgmine juhtum. Selts oli otsustanud korraldada oma

²⁸⁾ Vrdl. L. resideeriv maanõunik maanõunikude-kolleegiumile 5. VIII 1881, sama tmk.

²⁹⁾ L. kuberner siseministrile 10. VIII 1881, nr. 7273, LKKA, tmk. nr. 910 (1880).

³⁰⁾ Siseministeeriumi kantseleiülem L. kubernerile 18. VIII 1881, nr. 3925, sama tmk.

³¹⁾ Väljavõte aadlikonvendi retsessist 20. X 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

³²⁾ L. resideeriv maanõunik L. kubernerile 31. X 1881, nr. 276, LKKA, tmk nr. 395 (1881).

järjekordse koosoleku 14. juunil Jõgeval. Kohalik sillakohtunik, kes leidis, et Tartu Eesti Põllumeeste Selts tohib oma koosolekuid pidada ainult oma asukoha linnas, oli Jõgeval kavatsetud koosoleku ära keelanud. Kuberner andis seltsile siiski loa koosoleku soovitud kohas ära pidada³³⁾. Kui hiljemini Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekuil kohaliku politseimeistri hoiatusist hoolimata ikkagi käsitleti küsimusi, mida saadi kergesti seletada eksimuseks põhikirja vastu³⁴⁾, ei võetud siiski seltsi vastu ei kuberneriga ega heasoovliku kohaliku politseimeistri Rast'i poolt midagi olulisemat ette.

Kui aasta lõpu poole kuberner Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi suhtes algatab mõningaid ebaolulisi kitsendusi, siis oli selle motiiviks väga tõenäoliselt, et tähtsusega järeleandmisega lõdvendada rüütelkonna üldist rünnakut eesti seltside vastu, mille parajuslik soodustamine oli tol ajal veel valitsuse poliitilistes huvides. Resideeriv maanõunik oli oma viimasel rünnakul eesti seltside vastu üles tõstnud siseministri ringkirja 6. X 1866, milles oli nõutud, et seltsid teataksid vastavaile politseiasutistele oma koosolekute aja, koha ja päevakorra. Selle ringkirja järgi toimimist nõudiski nüüd rüütelkonna esindus. Kuid tegelikult oli see siseministri määrus Liivimaal ainult osaliselt maksuma pandud: omaaegne kuberner A. v. Oettingen polnud oma maksmapanekuringkirjas nõudnud, et kohalikud seltsid teataksid politseile oma koosolekuist. Nii oli see kestnud 15 aastat, ilma et sellest oleks maksvale korrale mingit kahju olnud. Kuna nüüd rüütelkonna esindus oli küsimuse algatanud, pöördus kuberner sel puhul siseministri poole³⁵⁾. — Parun Uexküll oli kategooriliselt seisukohal, et 1866. a. ringkiri ei tuleks milgi tingimusel maksuma panna kõigi seltside kohta Liivimaal, nagu seda oli soovitanud resideeriv maanõunik. Sest see oleks tekitanud kuberneriga arvates kohalikus rahvastikus äärmist ärevust ja rahulolematust, kuna pealegi rõhuv enamik seltse teotsevat korrapäraselt. Ainult Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi suhtes soovitas kuberner maksuma panna korra, mille järgi tuli seltsi koosolekuist kohalikele politseile ette teatada. Mainitud selts olevat oma põhikirjast kõrvale kaldunud. Ja kuna tal olevat õigus korraldada koosolekuid ka maakonnas, siis olevat teisiti raske teostada nende suhtes järelevalvet. Ühtlasi olevat see korraldus heaks hoiatuseks ka teistele seltsidele.

Saanud siseministrilt nõusoleku 1866. a. määruse osaliseks maksmapanekuks, teostabki kuberner selle ainult Tartu Eesti Põllu-

³³⁾ Vrdl. Tartu sillakohus L. kubernerile 10. VI 1881, nr. 6761, LKKA, tmk. nr. 910 (1880); kreisisaadik v. Brasch L. maanõunikude-kolleegiumile 16. VI 1881, nr. 37, LRÜA, tmk. nr. 413/A. I.

³⁴⁾ Vrdl. Tartu politseimeister L. kubernerile 21. XI 1881, nr. 5231, LKKA, tmk. nr. 395 (1881).

³⁵⁾ L. kuberner siseministrile 30. XI 1881, nr. 11404, sama tmk.

meeste Seltsi suhtes³⁶⁾. See korraldus oli rüütelkonna sõjakäigule eesti seltside vastu 1881. a. ainsaks reaalsemaks saavutiseks. Et see kääbuslik tulemus aadli esindusele ei saanud olla meeliülendav, on endastmõistetav.

Tartu Eesti Põllumeeste Selts aga tõrkus sedagi äärmiselt mõõdukat korraldust heaga vastu võtmast. Ta otsustas „niisuguse suure takistuste üle“ saata ministeriumile palvekiri, et see muudetaks³⁷⁾. Esialgul aga oldi siiski sunnitud kuberneriga korraldusele alistuma³⁸⁾.

Liivimaa rüütelkonna aktsioon eesti seltside vastu, mis oma ägedamas osas oli kestnud ligemale aasta, jooksis 1881. a. lõpuks pea täiesti liiva. Lähemal järgnevatel aastail pole rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku liikumise vastu enam kuigi silmapaistvalt suunatud seltsidele. 1882. a. kevadest peale pöördub rüütelkonna juhtivate ringkondade tähelepanu peamiselt senator Manassein'i äsjaalrganud revisjonile, mille kestes eesti kohalikud seltsid pole märgatavad enam selliste aktiivsuse keskustena, nagu nad olid silma paistnud enne seda. Revisjon tekitas kohalikus maarahvastikus suurt tõusumeeleolu ja teotsemistuju. See haaras ka kohalikke seltsi. Kuid rahvaliidumise peavool suundus nüüd vallamajadesse, kus peatusid senatori ametreisidele komandeeritud käsutusametnikud ja kus täideti senatori ülesandel ankeetlehti kohalikkude agraarolude kohta ning koostati märgukirju kohal valitsevate puuduste suhtes.

Hans Kruus.

Analecta estonica.

II.

Täiendava lisandina F. parun Stackelberg'i publikatsiooni „Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518—1544)“⁴⁹⁾ ja „Der Landbesitz im Kreise Pernau zu Ordenszeit“⁵⁰⁾ talurahva maaolude kohta Läänemaal piiskoppide ajal järgnegu siin üks üksik, fragmentaarne leht talupoegade andamite kõrguse kohta Lihula,

³⁶⁾ L. kuberner Tartu sillakohtunikule ja politseimeistrile 15. VII 1881, nr. 11 783 ja 11 784, sama tmk.

³⁷⁾ Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosoleku protokoll 9. I 1882, sama seltsi arhiivis.

³⁸⁾ Sama seltsi koosolekust 27. II 1882 võttis esmakordselt ametlikult osa „ülem vahtmeister, üks polizei ametnik... Tema nimi oli Herr v. Metzjer“ (prot.).

⁴⁹⁾ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927, lk. 78—255.

⁵⁰⁾ Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII, lk. 143—282.

Koonga ja Äudru ametkonnis ja samuti kohtuolude kohta. See leht asub Stokholmis Rootsi Riigiarhiivis sub „Livonica före 1600, nr. 35, strödda räkenskaper, odaterade“. Selle allika tähtsus seisab ühest küljest kõigi sügisvakuse talurahva-andamite väga selges loendamises, kusjuures osaliselt mainitakse ka andamite eestikeelsed nimed. Selles suhtes moodustab käesolev allikas mitte just tähtsusetu täiendi allikale „Wackenbuch des Officiums Leal“, milles selle kohta leiduvad ainult mõned laialipillatud teated⁵¹⁾. Teisest küljest on lehe märkmete teine osa peaaegu veelgi tähtsam, sest siin leiame me lõpuks sügisvakuse ajal peetud talurahva-kohtuistungi kohta midagi protokollilist. Just selles suhtes puudusid meil seni igasugused lähemad andmed, sest lühikesed märkmed trahvimaksimiste kohta vanemais vakuraamatuis⁵²⁾ on selleks liiga lakoonilised, et pakkuda mingi tõealise pildi orduaegsete kohtuolude kohta maal. Seetõttu tuleb alljärgnevaid märkmeid, kui napid nad üldiselt ka ei oleks, hinnata eriti kõrgelt.

Kahjuks on käesolev katkend dateerimata. Otsustades selles esinevate talupojanimede järgi, mis kõik puuduvad 1518.—1544. a. vakuraamatus, tuleb ta igatahes paigutada aega 1544. a. järel. Selles mainitud mõisa „Testma“ (s. t. Tõstamaa) on mõisana tuntud alles 1553. aastast alates⁵³⁾. Järelikult võiksime paigutada selle dokumendi umbes aastasse 1550—1555.

Allikas esinevate kohtuliste trahvimäärade võrdlemine Liivi talurahvaõiguse⁵⁴⁾ omadega ei anna tagajärgi, sest XVI sajandi 50-ais aastais oli Riia marga rahaväärtus võrreldes varemate aegadega juba tugevasti langenud. Aga ka teisteski suhetes ei ole nende allikate vahel leida selgesti silmapaistvat kooskõla. Samasuguseks osutub lugu selle võrdlemisel n. n. Läänemaa talurahvaõigusega⁵⁵⁾. Süüdlastele pealepandud trahvid on meie allikas tunduvalt vähem draakoonilised kui üleskirjutatud talurahvaõigustes. Näitena mainigem võrdlemisi kerget karistust ainasjalg Karyo Matz'ile, kes oli ühe talutüdruku ära eksitanud ja kellele sel puhul valida anti — kas abielluda selle tüdrukuga või maksta 40 marka trahvi. Liivi talurahvaõiguses (§ 16) on aga vägistamise eest surmanuhtlus ette nähtud. Selle karistuse asendamine rahaga näib juba endastmõistetava nähtusena maksvusel olevat. Ka vargust karistatakse väga pehmelt. Edasi torkab silma, et meie allikas ei esine talurahvaõigustes harilikult leiduv trahviraha jaotamine kolmeks osaks — $\frac{2}{3}$ kaebajale, $\frac{1}{3}$ härrastele. Siin on seevastu juttu ainult trahviraha

⁵¹⁾ Vrdl. ka Stackelberg, Sitzber. GEG 1927, lk. 97.

⁵²⁾ Vrdl. ka L. Arbusow, Die altlivländischen Bauerrechte, Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, XXIII, lk. 635.

⁵³⁾ Stackelberg, Sitzber. Pernau, VIII. lk. 182.

⁵⁴⁾ Mitteilungen Riga, XXIII, lk. 50 jj.

⁵⁵⁾ Mitteilungen Riga, XXIII, lk. 75 jj.

jaotamisest kaheks osaks — üks pool härrastele, teine pool kahju-
saanule. Me näeme sellest, kuivõrra vähe võib otsustavat tähendust
omada õiguslik traditsioon: sageli on tegelik elu sammunud hoopis
teissuguseid radu. Mitte talurahvaõiguse normid, vaid alles maa
kohtuolude kohta käivate kõigi laialipillatud märkmete kogumine
ja läbitöötamine võib meile anda pildi talupoegade õiguslikust
seisundist orduajal.

Alljärgnevad ülestähendised on selleski suhtes tähelepanuväärt,
et, nagu me arvukaist tunnistusist⁵⁶⁾ teame, kohtuotsused tehti eesti
vanemate talupoegade ehk õiguseleidjate poolt ja ainult kinnitati
või kinnitamata jäeti härraste poolt. Nii on meil siin tegemist teade-
tega vana eesti talurahvakohtu kohta, teadetega, milles kajastub
XVI sajandi talupoegade õigusekäsitust. Et sel ajal kohut mõisteti
eesti keeles, sellest tunnistab ka väike märg Läänemaa vaku-
raamatus a. 1546—1563⁵⁷⁾, lk. 29 b, 1557. a. kirjutaja käega tehtud:
„synnisth, werristh“; selle all: „blaw, blödig“. See märg käib
trahvide kohta haavamise eest Liivi talurahvaõiguses, milles nime-
tused „blau, blutig“ esinevad alatasu, ja tunnistab, et pidid olemas
olema ka talurahvaõiguse eestikeelsed redaktsioonid — nii suulised
kui ka kirjalikud.

Mõned käesoleva lehe ääreosad on rikutud. Seefõttu on
puuduvad kohad märgitud mitme punktiga (...).

T e k s t.

[Be]richt der genche⁵⁸⁾ vnd ordnung der heruestwacken
in den embtern Leb[al], Kokenka vnd Awder to holden.

Fur erst der schmale tegden⁵⁹⁾ vth iderm dorpe van 2 kaluern
3 schilling, von iderm folen 3 s.

Tom andern appotatie, to druncke, *peleyohth*⁶⁰⁾, von iderm haken
1/2 mark, in etlichen dorperu auerst van etlichen haken 3 ferding.

Tom drudden 2 m. wackengeld vth iderer wacken van dem
wackenwerde⁶¹⁾.

⁵⁶⁾ Vt. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittel-
alter, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXIII, lk. 14,
Russow'i kroonika, leht 18.

⁵⁷⁾ Livonica före år 1600, 32, 1, RRA (= Rootsi Riigiarhiiv).

⁵⁸⁾ Genche, genge = harjumus, komme, taba.

⁵⁹⁾ Schmale tegden = Viehzehnte, karjakümnis.

⁶⁰⁾ Peleyohth, vrđl. Kullamaa vakuraamat, lk. 23: yotoraa.

⁶¹⁾ Wackenwert = Wackenvirt, taluperemees.

Item oick vth iderer wacken 30 s. vor mede⁶²⁾, vp vndudsch wacke lona⁶³⁾ vnd mowheraha⁶⁴⁾.

Tom verden plegeration gelt, söhumeraha⁶⁵⁾, van iderm haken 12 s. vnd van iderm einfotling 3 s.

Tom vifften brökegelth⁶⁶⁾ tovorfordern, als im schultbok vortekenth. Letzlich de wacken ossen, kôe vnd botlinge⁶⁷⁾ besehen vnd werdêreth.

Item des vagds afsettenth⁶⁸⁾ van iderer wacken $\frac{1}{2}$ m.

Item vagdes vnd lantschriuers wardygel[th]⁶⁹⁾, vth ider wacken dem voigte 12 s., landschriuer 8 s.

Gensteuer⁷⁰⁾.

Kyw son Andres heft einem armen wiue de kisten geöpenth vnd daruth genamen vp vif m. wërth; soll dem wyue 5 m. geuen, der herschop oick 5 m.

Netz⁷¹⁾.

Karyo Matz einfotling eine derne im busche gefunden, geschoren⁷²⁾ vnd nachmaln weder van sich geyaget. Daruôr dat wiff to echte nemen eder 40 m. to geuen.

Pytkuer⁷³⁾.

Synck Matz vnd Petripoick Jack soll vp de nechste wynterwacken ohres schlans haluen to verhôr.

⁶²⁾ Mede = Miethe, palk, üür.

⁶³⁾ Wackelona, vrdl. Läänemaa vakuraamat a. 1546—1563 Rootsi Riigi-arhiivis, pag. 116 b : 1554: „medegelt — 30 s., wacculounast — 2 m.“, millest on näha, et sõna „wackelona“ on eestikeelne nimetus saksa sõna „wackengeld“ jaoks; vakulõuna = raha piduliku lõunasõogi eest vakuses.

⁶⁴⁾ Mowheraha = mõjuraha, Mühegeld, vastab saksa sõnale „medegeld“.

⁶⁵⁾ Söhumeraha = söömaraha, vakuraamatus a. 1534 (Sitzber. Pernau, VIII, lk. 213) „brodtgelt“ nimetatud.

⁶⁶⁾ Brökegelth = rahalised kohtutrahvid.

⁶⁷⁾ Botling = kohioinas.

⁶⁸⁾ Afsettenth = varustus, tasu.

⁶⁹⁾ Wardygelth = Geld für das „werderen“, s. t. raha karielajate j. m. väärtuse hindamise eest.

⁷⁰⁾ Gensteuer = Jänistvere Mihkli kihelkonnas Pärnu maakonnas.

⁷¹⁾ Netz = Netsi, sealsamas.

⁷²⁾ Geschoren = juuksed ära lõigatud; võib-olla tuleb seda käsitada kui abiellumise lubadust, sest abielunaised kandsid vanasti juukseid palmi-
tult, tüdrukud aga lahtiselt.

⁷³⁾ Pytkuer = Pikavere, sealsamas.

It. Jani Merten 8 perden de schwentz affgehown. Daruor ider pert to betalen schuldig, bessolang de deder wider namkundig.

Lul Matzipoik heft dem hauesschilter vp der herschop arbeide gewundeth; sol 20 m. dem schilter geuen.

Neidenorm ⁷⁴⁾.

Puster Jan hefft des schmedes botling gestalten vnd ehn darto geslagen; soll 5 m. dem schmede vnd 5 m. der herschop geuen. [Späterer Zusatz:] Darup betalt 3 m. vor 2 schwyne.

It. de schmeth van Neydenorm heft synen söhn vor sich laten vth reisen mit Jurgen Wygen vnd Steffan Vettern ⁷⁵⁾ nach Wenden. Ihr tuch vnd kleder, de van werden gewesen, vorlaren, darna dath perth to Lembsall an den kack ⁷⁶⁾ gebunden, daruan gelopen. Dat schul[dich] de[m] rade to be[teren].

Jerue Nan heft daruor schuldig 10 m.

Kurrensell ⁷⁷⁾.

Kokenka Maddis hefft ein arm wiff. . . . daruor 10 m.

Item de dre, als Kokenka ⁷⁸⁾, Kurgensel vnd Rabbschuersche ⁷⁹⁾ wacken angeschreuen ider vp 40 m., so se vor der nechsten wynterwacken dem pastorn to Soyentack ⁸⁰⁾ ihr arbeith vnd denstpflicht nicht leisten.

Teylis ⁸¹⁾.

Rode Thomas hefft Laur Meuspoick 1 ossen mit gewalt genamen, daruor schuldig 20 m.

Melpest Lullen son Jack heft sin wif voryaget, ehr kisten vp-geschlagen. Soll dem wyue 10 m. vnd der herschop oick 10 m. geuen.

Wandscher hefft Peter Tomas son gewaldig afgemeih[et] 1 hoyslag. Soll ehm den hoyslag wedergeuen vnd dath hoy na Testma ⁸²⁾ föhren.

Hyrnest ⁸³⁾.

Kelly Andres heft bouen vordracht synem broder den . . .

⁷⁴⁾ Neidenorm = Nöidremaa, sealsamas.

⁷⁵⁾ Steffan Vetter oli tuntud isik, hiljemini raehärra Uus-Pärnus (Sitzber. Pernau, VIII, lk. 105). A. 1549 oli ta Läänemaa piiskopkonnafoogti Christof-fer v. Münchhausen'i teenistuses ja teotses kirjutajana.

⁷⁶⁾ Kack = häbipost.

⁷⁷⁾ Kurrensell = Kureselja Mihkli kihelkonnas Pärnu maakonnas.

⁷⁸⁾ Kokenka = Koonga, sealsamas.

⁷⁹⁾ Rabbschuer = Rabavere, sealsamas.

⁸⁰⁾ Soyentack = „Soontagana“, Mihkli kirik.

⁸¹⁾ Teylis = Töhela Töstamaa kihelkonnas.

⁸²⁾ Testma = Töstamaa.

⁸³⁾ Hyrnest = Hirmaste (Hermes), Töstamaa kihelkonnas.

On ääretult ühetooniline ja enamasti ainult õieti vähe tulemusi andev töö — läbi vaadata Rootsi aja algusest päritolevad väga arvurikkad ja mahukad lossifoogtide j. t. arvekirjad Stokholmis Rootsi Riigiarhiivis. Ometi tasub mõnikord uurija vaeva ja kannatust mõni väike mäрге arvetes, mis pakub üldisemat huvi.

Et end Saaremaa Taani võimukandjate võimalikkude haarete vastu kaitsta, ehitasid rootslased a. 1576⁸⁴⁾ Hiiumaal väikese kindluse. Nienstede nimetab viimast oma kroonikas⁸⁵⁾ Jürgensburgiks, Rootsi Riigiarhiivi samasse ajajärku kuuluva is arvekirjades⁸⁶⁾ esineb ta aga nime all „Wallipä slott“. Vallipäaks kutsutakse veel tänapäevalgi üht asundit Hiiumaal, mis asub kaks kilomeetrit kagupool Pühalepa kirikust. Siia kavatsesid Saksa ordu ja Saare-Lääne piiskopp juba a. 1254⁸⁷⁾ linnuse ehitada. Nähtavasti ei jõutud selle ehitamisega kunagi täielikult lõpule, sest meil pole mingisuguseid teateid keskaegse kindlustuse olemasolu kohta Hiiumaal. Pika peale kõdunevate ehitusjäänuste põhjal tekkis aga nähtavasti eestikeelne nimetus „Vallipää“. 1529. ja 1544. a. mainitakse „der hoff tho Wallipe“ kahe adramaaga, mis Jochim Hessen'i omand (RRA). A. 1582—1584, mil varem olid jälle kindluseks välja ehitatud, toimis selle meeskonna ülemana kapten Hans Grote, kes samal ajal oli kuninglik mõisavalitseja Hiiumaal. Kas see just tema oli, kes välja haudus plaani Hiiumaal soola keeta lasta, seda me ei tea, igal juhul asus aga saarel juba a. 1586 keegi „Greger der Saltzsieder“⁸⁸⁾. Nagu me ühest arvest näeme⁸⁹⁾, tuleb keegi teine soolakeetja, meister Peter 15. jaanuaril 1587 teistkordselt Hiiumaale. Me ei taha Hiiumaa soolakeetmistööstuse küsimust, mida juba Russwurm on puudutanud⁹⁰⁾, käesolevas lähemalt käsitleda; mainigem ainult, et, nagu juba ette võis näha, ettevõtte ei tasanud end ära: ühe teise arvekirja järgi aastaist 1587—1588 Stokholmi Kammerarhiivis ulatus soolaproduktsioon 1587. a. 132 ja 1588. a. 135 tündrini, kuid tõi aga riigile kahju 205 taalri suuruses. Siiski leiame veel XVII sajandi lõpus ühel kaardil

⁸⁴⁾ J. A. Almqvist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523 — 1630, II, Stockholm 1917—22, lk. 599.

⁸⁵⁾ Monumenta Livoniae Antiquae, II, lk. 9.

⁸⁶⁾ Aastaist 1582, 1584; vrdl. C. Schirren, Verzeichnis livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken, Tartu 1861—68, lk. 181.

⁸⁷⁾ UB, VI, 2736, veerg 27.

⁸⁸⁾ Beiträge zur Kunde Estlands, VIII, lk. 130.

⁸⁹⁾ Livonica, Godshandlingar, Estland, sub Dagö, RRA.

⁹⁰⁾ C. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö, I, Tallinn 1855, lk. 11, § 17.

mainitavat kaht soolaonni Hiiumaal; neist asus ülalmainitud ettevõtte Aunaku juures, teine — Reigi läheduses. Küsimus on seda väärt, et see kord põhjalikult läbi töötataks Stokholmis asuva materjali põhjal.

Praegu huvitab meid ainult mõlema soolaarve ja paljude teiste samaaegsete Hiiumaa arvekirjade kirjutaja, keegi Lorentz Becker, nagu sellest tunnistab Vallipää inventar aastast 1582. Erinevalt teistest kirjutajaist armastab ta pidada oma arved väga üksikasjaliselt, neile juurde lisades mitmesuguseid märkusi, märkmeid ja kritseldisi. Seetõttu muutub näit. tema arve 1586. aasta kohta peaaegu saarel esinenud sündmuste korrapäraseks kroonikaks.

1587. a. soolaarve alla on ta silbimõistatuse joonistanud, siis mõned rõvedad ütelled plattdeutsch'is juurde lisanud⁹¹⁾ ja esitab lõpuks — mis meile just väga väärtuslik — kaks eestikeelset vanasõna. Need kõlavad nii:

Versus:

Kuy Taiuas koitap
si Tallopoick hobosett jotap.

aliud:

Arro, Rickus⁹²⁾ } Mully in der
Ikapeeuff Remus } brattpanne.

Nii osutub Lorentz Becker, võiks öelda, esimeseks eesti folkloristikks, sest ta märgib isegi oma allika ära: „Mully in der brattpanne“, oletatavasti mõni eesti köögitudruk või ehk ka meeskokk⁹³⁾. Tema eesti keele mõistmine on igatahes kaugelt parem kui näit. kroonik Nienstede' oma, kes jutustab ühe eesti muinasjutu Saaremaalt⁹⁴⁾ ja sellesse põimib sisse lause: „Otes, otes fader Herge lex Himmelrych her fader: Vater, die Ochsen fahren gen Himmel“⁹⁵⁾ ja kelle seetõttu samuti naljapäraselt võiks asetada esimeste eesti folkloristide hulka.

Lorentz Becker'i isiku kohta ei tea me muidu mitte midagi. Igatahes kuulub ta oma keelelt alasakslaste hulka ja on võib-olla

⁹¹⁾ Need sisaldavad mehe ja naise suguosade kirjeldise: „Rechth, krum, hen vnd wedder, vp vnd nedder“. „Up vnd tho, runth vnd apen, ein dume in, so isz it vull“.

⁹²⁾ Võib-olla: „Rickas“? Selgusetu.

⁹³⁾ Vrdl. nime „Mulle“, Livländische Güterurkunden, II, Riia 1923, nr. 464.

⁹⁴⁾ See on tuntud jutt Sühneburgi (Maasi linn) kõrgest tornist, mille talupojad sidusid kõitega ümberringi kinni ja tahtsid härgadega lasta ümber kiskuda. Vrdl. ka Läti Hendriku kroonika, peatükk I, 6. Sõimunimi „tornikiskuja“ esineb juba a. 1463 allikais, vt. „Ajalooline Ajakiri“ 1926, lk. 100.

⁹⁵⁾ Monumenta Livoniae Antiquae, II, lk. 9.

üks neist paljudest, kes sõjakeerises 1558. a. järel otsisid oma õnne ja seiklusi Idas. Rootsi keelt ta nähtavasti ei mõistnud ja ei rääkinud oma ülemustest just eriti head. Me leiame 1586. a. arvel, mis Stokholmi läks, järgmised julged salmid:

Recht thun hatt mich bedrogenn,
Ich tatt recht, vndt warth belogen,
Darumme haben die Heren die Spitzhöte ⁹⁶⁾ liehb,
Dan se stelen mer, wie andere Diebb.

Mis aitas asja nii olles, kui ta ülaltoodu juurde lisas vaga märkuse:

Ihn allem Dench vnd Wesen dein,
Lass Gott das Ende vnd Ahnfanck sein.

Tema karjääri igatahes säärased märkused suurte varaste kohta valitsuses ei võinud just soodustada. Meie leiame tema käekirja veel viimast korda ühel Pühalepa mõisa (Suuremõisa) arvekirjal aastast 1594. Võib-olla on ta identne selle Lorentz Becker'iga, kes 1591. a. sai maja-aseme Lihula alevis ⁹⁷⁾. Sest a. 1599 mainitakse Lihula lossi-alal „zwei arme Schreiber aus dem Hakelwerke“, kellele olid annetatud kaks ainasjalga ⁹⁸⁾. Igatahes pidi tema elu lõpp küllaltki vilets olema ja talle paljusid pettumusi tooma.

IV.

Viimase palana järgnegu siin vana eesti vanne Saaremaalt, mis küll ei või pretendeerida mingile suuremale väärtusele, kuid lisandina keeleajaloole võiks vast ometi olla teretulnud. See leidub Stokholmis Rootsi Riigiarhiivis, osas „Räkenskaper, landböcker, inventarier m. m. för Livland 567, 568“ ühes Saaremaal Kaarma kihelkonnas asunud Schultzenhoffi mõisa arvekirjas. Ürik on dateerimata, kuulub aga oma käekirjalt XVII sajandi keskpaika. Tagaküljel leiame märkuse: „Protocollum de annis 1651 u. 1652 von fol. 257 bisz 400“. Tõenäoliselt kuulub vanne seetõttu ka aastasse 1651—1652. Ta kõlab järgmiselt:

Den 13. Julij.

Forma iuramenti.

Minno N. N. wannan Junmala ninck se sinatze kochte ehß, et minna nēd aßiade pehle, meh minult sawat küßitut, thahan eyete töt

⁹⁶⁾ S. t. Spitzhüte, terava otsaga kübarad, mis siis moes olid; vrld. saksa sõnaga „Spitzbube“.

⁹⁷⁾ Livonica, Godshandlingar sub Leal, RRA.

⁹⁸⁾ Th. Schieman n, Der älteste schwedische Kataster, Tallinn 1882, lk. 18.

kõndelda, ninck middagit erra salgiada egk erra kõhlda, nie tõste kot mind Jummal ninck temma põha Evangelium pëab aiwatma.

Ich N. N. schwere zu Gott und diesem Gerichte, daß ich auff das ienige, warumb ich gefraget werde, die rechte Warheit auszagen und nictes verhelen will, so wahr alß mir Gott und sein heiliges Evangelium helffen soll.

Tähelepanuväärt on kirjutaja püüe pikka e-d eriti välja tõsta, varustades selle kahe punktiga (ë). Muidu sisaldab aga tekst palju keelevigu ja väärib tähelepanu ainult sel põhjusel, et meie omame võrdlemisi vähe vanemaid keelelisi mälestisi Saaremaalt.

(Lõpp.)

P. Johansen.

Eduard Meyer †.

Saksa ajalooteadus on kaotanud viimase aastakümne kestes rea veteraane vana ajaloo alalt. Aastal 1920 suri Georg Busolt, kelle elutöö oli koondatud kreeka ajaloole¹⁾; aastal 1929 järgnes eelmisele Karl Julius Beloch, kelle huvi oli samuti eeskätt koondunud kreeka ajaloole, kuid kes teotses peafe selle veel rooma ajaloo alal²⁾; ning hiljuti (31. VIII 1930) lahkus elust üks suuremaid uurijaid vana ajaloo alal, keda meie teaduse ajalugu tunneb, Berliini ülikooli kuulus professor Eduard Meyer. Sellele viimasele olgugi pühendatud alljärgnev iseloomustus- ja hindamiskatse³⁾.

Eduard Meyer'i elutöö keskuses asub tema kapitaalne teos „Geschichte des Altertums“, mis oma sisult ja iseloomult moodustab magistraali ta teisile arvurikkaile teoseile. Nagu juba võimalik näha selle teose tiitlist, on Meyer tahtnud koondada

¹⁾ Tähtsamad teosed: Griechische Geschichte², I, II, III 1—2, Gotha 1893—1904 ja Griechische Staatskunde³, I, II, München 1920—1926, — mõlemad hädavajalised käsiraamatud igale kreeka ajaloo uurijale.

²⁾ Peamised tööd: Griechische Geschichte², I 1—2, II 1—2, Strassburg 1912—1916; III 1—2, IV 1—2, Berliin-Leipzig 1922—27 + Nachtrag I 2 juurde, Berliin-Leipzig 1926, ja Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege, Berliin-Leipzig 1926.

³⁾ See katse pretendeerib teataval määral iseseisvusele vaid osades, mis käsitlevad Ed. Meyer'it kreeka ja rooma ajaloo uurijana, kuna osad, kus iseloomustatakse Meyer'it vana idamaa ajaloolasena, põhjenevad vastava ala eriteadlaste hinnanguil. — Ed. Meyer'i tööde iseloomustamisel on nende ridade kirjutajal olnud tarvitada В. Бузескуль'и ülevaade (teoses Введение въ историю Греции³, Petrograd 1915, lk. 485—499), M. Gelzer'i nekroloog (ajakirjas „Gnomon“ VI, 1930, lk. 622—24) ja rida suuremaid või väiksemaid arvustisi üksikute tööde kohta.

oma esitusse kogu vana maailma ajaloo, s. o. mitte ainult kreeka ja rooma, vaid ka vana idamaa rahvaste ajaloo.

Ei või öelda, et Ed. Meyer'il ei oleks vana ajaloo koostamisel säärases ulatuses üldse olnud eelkäijaid. Juba läinud sajandi keskpaigu ilmus saksa ajaloolase Max Duncker'i „Geschichte des Alterthums“⁴⁾, milles autor püüdis paigutada vana ajaloo raamesse orientalistide — egiptoloogide ja assürioloogide — töö tolleaegseid tulemusi. Teiselt poolt oli prantsuse tuntud egiptoloog G. Maspero oma teoses „Histoire ancienne des peuples de l'Orient“ (1. trükk, Pariis 1875) juba koostanud hea, tolleaegsele uurimisresultaatele vastava ülevaate idamaa ajaloost. Siiski, kui a. 1884 ilmus I köide Ed. Meyer'i teosest „Geschichte des Altertums“, mis oli pühendatud vana idamaa ajaloole, oli see suursündmuseks vana ajaloo teaduses. Ed. Meyer ületab nimelt oma eelkäijad oma ajalookäsitluse ulatuse ja oma eruditsiooni laiusega. Duncker nimelt ei olnud eriteadlane idamaa ajaloo alal. Ta võis seetõttu rajada oma teose vastavad osad vaid teiste töö tulemustele, ilma et ta oleks saanud neid kontrollida. Maspero oli suur egiptoloog ning sellele vastavalt on tema teoses koostatud algallikate põhjal ja omab iseseisvat tähendust eeskätt Egiptuse ajalugu; oma töö jätkamiseks Duncker'i stiilis puudusid Maspero'l aga tarvilikud eeldused.

Eduard Meyer seevastu, nagu ta ise teatab omas Berliini akadeemia liikmeks saamise puhul peetud kõnes, hakanud juba väga varakult tegema selleks eeltöid, et läbi töötada vana maailma ajalugu kogu selle ulatuses ja luua selle ühtlane esitus⁵⁾. Nii õppis ta oma ülikooli stuudiumi ajal vana idamaa keeli, kuid spetsialiseerus paralleelselt samuti kreeka ja rooma kultuuriajaloo alal. Seepärast omandaski Ed. Meyer'i „Vana ajaloo“ I köide hoopis teistsuguse tähtsuse kui eelpool mainitud Duncker'i ja Maspero teosed: Meyer ületas esimese oma uurimisvõimete ulatuse, teise oma universaalajaloolise suhtumisega vana ajaloo käsitluse; sest on õigusega tähendatud, et Meyer kehastab endas teadlast, kes iseseisva uurijana võib harutada J. Oppert'iga Suusa kiilkirjalisi tekste, assürioloogidega Babüloonia lepingutahvlite sisu, Vana Testamendi kriitikutega Esra, Nehemia, Estheri raamatu ja juutide ajaloo arengut pärast paoaega, egiptoloogidega Tell el Amarna arniivide küsimusi, klassiliste filoloogega Thukydidese ajaloo kujunemise probleeme jne.⁶⁾. Vastavalt säärasele eeldustele baseerubki „Ge-

⁴⁾ 1. trükk I—IV, Leipzig 1852—1857; — 5. trükk 1877. j. j., 7 köidet; VIII ja IX köide (5. trüki jätk), Leipzig 1884—1886 (kuni Periklese ajani incl.).

⁵⁾ Vt. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie, Jahrgang 1904, lk. 1012 j. j.

⁶⁾ Vrdl. A. Bauer, ajakirjas „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum etc.“, V, 1902, lk. 241.

schichte des Altertums“ I köite esitus kogu tol ajal tuntud algallikate materjali vahenditult läbitöötamisel, kusjuures samutiigi imestust äratas autori harukordne täpsus üksikute ajaloonähete käsitlemisel. Siitpeale moodustas kõnesolev I köide 25 aasta jooksul eeskujulise kompendiumi vana idamaa ajaloo alalt ⁷⁾ — kuni sama köite ilmumiseni uuel kujul, millest jutt tuleb allpool ⁸⁾).

Üheksa aastat pärast I köidet ilmus a. 1893 Ed. Meyer'i teose II köide: „Geschichte des Abendlandes bis auf die Perserkriege“; aastal 1901 — III ja IV köide ja aastal 1902 — V köide üldtiitli all „Das Perserreich und die Griechen“ (kuni Mantinea lahinguni a. 362).

Kõigis neis köites (II—V) langeb peaosa kreeka ajaloo käsitlesele, kusjuures see asjaolu pole üksi tingitud hellenluse domineeriva seisukohaga käsitletavais ajajärges, vaid ka sellega, et kreeka kultuuri ajalugu üldse moodustab, autori põhjendatud arvamuse järgi, tsentraalse osa Vana maailma arengus ⁹⁾. Seepärast on kõnesolevais köites idamaa ja veel rohkem lääne ajalugu taandatud kõrvalplaanile. Sellele vaatamata on Ed. Meyer'i käsitus siingi universaalajaloolise iseloomuga. Autor on näiteks III köites maalinud suurejoonelise pildi Achaemeniidide riigist, nagu seda ajalooteadus varemini ei tunnud. Esimene kord oli selgitatud, millist edusammu tähendas Pärsia riik võrrelduna vanemate idamaa riigega, kuivõrra imposantsed olid Kyrose ja Dareiose saavutised nii strateegilisel kui ka riigi organiseerimise alal ning kuivõrra tähtis oli universaalajalooliselt seisukohalt kogu tolleaegse ja tulevase maailma arengu kohta asjaolu, et kokkupõrkes Achaemeniidide riigi ja hellenliku maailma vahel viimane saavutas otsustavad võidud Salamise ja Maratoni lahinguis ¹⁰⁾.

Kui eelmiste ridadega on tahetud rõhutada Ed. Meyer'i „Vana maailma ajaloo“ suurejoonelisust universaalajaloolise käsitlese mõttes, siis tuleb teiselt poolt samal määral esile tõsta asjaolu, et tema ajaloo esitus osutab ühtlasi, nagu juba oli tähendatud I köite puhul, eriti soliidset ja väga täpsat vastava määratu allikate ainestiku ja uurimistulemuste valdamist autori poolt. Seejuures tuleb veel silmas pidada, et Ed. Meyer'i „Geschichte des Alterthums“ baseerub väga suurel määral autori enda eriuurimuste tulemustel. Need eriuurimused, kuna nad oma laadilt polnud sobivad mahutamiseks „Geschichte des Altertums“ esitusse, on autor välja andnud kas üksi-

⁷⁾ Vt. В. А. Тураевъ, Исторія древняго востока, I², Peterburg 1913, lk. 47.

⁸⁾ Vt. lk. 218 j. j.

⁹⁾ Vt. Ed. Meyer'i artiklit „Der Gang der alten Geschichte“, Kleine Schriften, Halle 1910, lk. 233 j. j.; vrld. ka Geschichte des Altertums, III, lk. VII (eessõna).

¹⁰⁾ Vt. Geschichte des Altertums, III, lk. 420 j., 444 j. j.

kute monograafia te näol või nad koondanud suuremaise koguteostesse. Esimesest liigist olgu siin näitena mainitud tema tähtis uurimus „Die Entstehung des Judenthums“, Halle 1896, mis on rajatud, nagu mulle kinnitab meie ülikooli tuntud eriteadlane sellelt alalt prof. A. Bulmerincq, vastava algallikalise materjali täielikule tundmisele ja mille peamised tulemused, vaatamata Vana Testamendi ja semi keelte eriteadlase J. Wellhausen'i omaaegsele kallaletungile, on mõõduandvais teaduslikes ringkonnis püsima jäänud tänapäevani¹¹). Teisest liigist olgu mainitud Ed. Meyer'i suur kahekõiteline koguteos „Forschungen zur alten Geschichte“, Halle 1892—1899, mille I köide sisaldab rea eriuurimisi „Geschichte des Altertums“ II köite ja II köide sama teose III köite fundeerimiseks. Siin leiame sääraseid uurimusi, nagu näiteks „Joonlaste päritolu ja Ioni müüt“, „Kreeka müüdilise ajaloo kronoloogia Herodotose juures“, „Lykurgos Spartast“, „Kimoni elulugu“, „Attika finanside ajaloo kohta V sajandil“, „Attika sõjaline jõud, elanikkude arv ja maakultuur“, „Herodotose ajalugu“, „Thukydides“, „Kronoloogilisi uurimusi Pärsia ja Sparta kuningate valitsusaegade kohta“ jne. — kokku 879 lehekülge eriuurimusi. Kõik need uurimused kuuluvad paremate hulka, mis üldse on avaldatud kreeka ajaloo alalt, ja sisaldavad rea tulemusi, mille väärtus, nagu see ka loomulik Ed. Meyer'i taolise ajaloolase juures, on esmajärguline. Näiteks osutab üksikasjaline uurimus Attika sõjalise jõu, elanikkude arvu ja maakultuuri kohta (II, lk. 149—195) ilmsesti, et Ateena riik ei oma rahalistelt ressurssidelt ega sõjaliselt jõult polnud küllalt tugev, et täita neid poliitilisi ülesandeid, mis ta endale oli võtnud pärast Pärsia hädaohu kõrvaldamist. Esile olgu samuti tõstetud Herodotose ajalugu ja Thukydidest käsitlevad osad (II, lk. 196—436), mis moodustavad paiguti tähtsa ajaloolise kommentaari mainitud ajaloolaste töödele ja sisaldavad suurejoonelise kultuurajaloolise iseloomustuse neist endist¹²).

Aastal 1907 pöördus Ed. Meyer oma „Geschichte des Altertums“ I köitele tagasi. Sellest ajast, mil ilmus I köide (a. 1884), oli vana idamaa ajaloo uurimises tekkinud nii-öelda uus ajajärk. Egüptuses olid alanud 80-il aastail plaanikindlad, metoodilised kaevamistööd, mis hakkasid tooma uut valgust Egüptuse ajaloosse. Avastusid suured ajajärgud, mis varemini olid vaid umbkaudu tajutavad, nagu näiteks kogu vanem ajajärk Menes'est peale kuni püramiidide ehitajateni. Samuti heitsid mainitud kaevamis-

¹¹) Vt. Wellhausen'i arvustis ajakirjas „Götting. Gelehrte Anzeigen“, Jahrg. 1897, lk. 89 j. j. ja Ed. Meyer'i vastus „Julius Wellhausen und meine Schrift Die Entstehung des Judenthums“, Halle 1897.

¹²) Vt. näit. peatükk „Herodotose ilmavaade“ (II, lk. 252—268).

tööd mõnevõrra valgust osalt praegugi ebamäärasile ülemineku-
 ajajärgele Vana ja Keskse ning Keskse ja Uue riigi vahel (Hyk-
 soste ajajärk). Nii koondus Egiptuse uurimine iseseisva teaduse-
 haru, egiptoloogia kätte. Analoogilist pilti pakuvad uurimistööd,
 mis teostati umbes samal ajal teiste idamaade, nagu Babüloonia,
 Assüüria, Väike-Aasia, Süüria pinnal. Peaaegu igalpool osutus võima-
 likuks saada uute monumentaalsete ja kirjaliste allikate põhjal sel-
 gemat ja täielikumat pilti mainitud maade ajaloolisest arengust.
 Aastast 1899 lisandusid eelmainitud uurimustele veel kaevamis-
 tööd Kreeta saarel, mis avalikuks tegid suurepärase losside vare-
 med ja rikkalikud kunstkäsitöö tooted. Selgus omapärase kultuuri
 keskkohat, mille mõjustused olid ulatunud kaugele naaberrahvaste
 juurde, ja selgus ühtlasi ka selle kultuuri vastastikune suhe kreeka
 mandri omaga. Seega oli kultuuriareng Egeuse mere piirkonnas
 saanud ajalooliselt jälgitavaks, kusjuures võidi tähele panna, et see
 kultuuriareng ei moodusta isoleeritud nähet, vaid esineb pidevas
 ühenduses Egiptuse ja muu idamaa, eriti Väike-Aasia kultuurega.
 Nii muutus kogu ajaloolise uurimise pilt. Üksikrahvaste käsitle-
 asemel oli seatud ülesanne jälgida üksikkultuuride vahekordi ja vas-
 tastikuseid mõjustusi ning sel teel koondada mainitud rahvaste
 areng ühtlase universaalajaloolisse käsitusse.

Selle ülesande teostaski Ed. Meyer oma „Geschichte des
 Altertums“ I köite uues trükis, mis materjali rohkuse tõttu tuli
 jaotada kahte ossa. Esimene osa, mis ilmus a. 1907¹³⁾, kannab
 tiitlit „Einleitung“ ning alatiitlit „Elemente der Anthropologie“.
 See osa käsitleb inimkultuuri arengu põhiküsimusi riiklikult, ühis-
 kondlikult ja vaimliselt alalt, samuti ajaloolise arengu seesmisi
 printsiipe ja ajalooteaduse teoreetilist külge. Mis puutub eriti
 viimasesse, siis olgu siin märgitud, et Ed. Meyer oma vaateis
 ajaloole ja ajaloolist arengut määravaile jõududele asub seisukohal,
 mis võiks tunduda tänapäeval mõnevõrra vananenuna. Meyer'i
 järgi on ajaloo ülesandeks empiirilisel antud nähete ja sündmuste
 teaduslik tunnetamine ning nende välise arengu ja seesmise sidu-
 vuse (Zusammenhang) kirjeldamine. Iga ajaloo nähe kujuneb luge-
 matute tegurite kokkulangemise tagajärjel ning seda kokkulangust
 ja kausaalridade ristlust nimetame juhuseks. Viimane on seega
 too moment, mis valitseb kõike empiirilisel antut ja määrab iga
 üksiknähte individuaalse, kõigist teistest analoogilistest nähetest
 spetsiifiliselt erineva kaju. Teise samaolulise momendina lisan-
 dub juhusele kõigi inimelu vaimliste aktide puhul mingisugust
 otstarvet taotleb inimese tahtmus. Teiselt poolt, kui ajaloo-
 teaduse ülesandeks on kindlaks määrata ajaloolise olemise tõsiasjad
 (die Tatsachen des historischen Geschehens) ning ühtlasi taibata

¹³⁾ Nüüd on ilmunud aastal 1925 juba 5. trükk.

ja tunnetada kõike olu selle kujunemise seisukohalt, siis ei või Meyer'i arvates ometigi juttu olla olemise ja kujunemise (Sein und Werden) seadusepärasest vahekorrast. Ajaloolisi seadusi pole olemas ega neid ei saagi olla ja see asjaolu ripub ajaloo enda olemusest, sest ajaloo on kõik, mis looduse ja inimese elus esineb seadusepärasena, antud vaid eeldusena. Isegi kui ajaloolised seadused eksisteeriksid, ei võiks nad kunagi olla ajaloolise uurimise esemeks, vaid, nagu öeldud, ainult eelduseks. Ajaloo objektiks aga on kõikjal üksiknähted ja ajaloo ülesandeks nende uurimine ja kirjeldamine, selle kujutamine, mis, väljendatuna ühe sõnaga, on *individuaalne*¹⁴).

Nende oma vaadete puhul on Ed. Meyer ise arvamisel, et tal vististi tuleb vastu võtta etteheiteid, et ta mitte ei olewat küllalt modern ja ei jõudvat järgida uue aja progresseerunud tunnetusi. Siiski aastakümnete kestes, mida ta uurijana jälginud, olevat ta näinud nii paljude teooriate ja süsteemide kadu, mis tahtnud kummutada kõiki varemini tunnustatud tõdesid, et teda sääraseid etteheiteid ei võivat enam eksitada. Kui üldse kusagil, siis osutuvat nimelt siin tunnetuse kindlamaks juhtmeks Epicharmose tuntud värs: *νάφει καὶ μέμρασ' ἀπιστεῖν ἄφθονα ταῦτα τῶν φροσῶν*¹⁵). Ning kes võiks tagada, et Ed. Meyer'il lõppeks mitte pole õigust¹⁶).

Aastal 1909 ilmus „Geschichte des Altertums“ I köite 2. osa, mille ülesandeks oli, nagu juba eespool tähendatud, esitada universaalajalooline käsitlus vana maailma arengust¹⁷). Selle 2. osa esitus (ulatuselt ligi 900 lehekülge) küünib kuni XVI sajandini e. Kr. ja sisaldab seetõttu eeskätt idamaa rahvaste ajaloo. Siiski on umbes üks kolmandik esitusest juba pühendatud põhja ja lääne rahvastele („Die Völker des Nordens und Westens“) ja vastavalt sellele leiame selles osas sääraseid peatükke nagu: „Egeeuse mere maailm“, „Kultuuri alged Euroopas“, „Indogermaanid“ ja teisi. Nagu varemini ilmunud „Geschichte des Altertums“ osades, baseerub

¹⁴) Vt. Geschichte des Altertums, I², Stuttgart ja Berliin 1907, lk. 182 j. j. (tsiteerin 2. trüki järgi, kuna uemat mul pole käepärast) ja üksikasjalisemalt monograafias „Zur Theorie und Methodik der Geschichte“, Kleine Schriften, I, Halle 1910, lk. 1—67 (passim).

¹⁵) Kainus ja usaldamatus on inimvaimu selgroog.

¹⁶) Nagu mind pärast ülalesinevate ridade kirjutamist vastavalt poolt informeeritakse, olevatki Ed. Meyer'i vaated ajaloo iseloomule ja ülesannetele leidnud viimaseil aastail teadusilmas ikka rohkem poolehoidu. Vrdl. ka K. Ramul, Ajalugu kui teadus (Ajalooline Ajakiri III, 1924, lk. 17 j. j.).

¹⁷) Sellest osast ilmus aastal 1913 kolmas, laiendatud ja ümbertõetatud trükk; tiitel: Geschichte des Altertums, Erster Band, Zweite Hälfte, Die ältesten geschichtlichen Völker und Kulturen bis zum sechzehnten Jahrhundert, Stuttgart ja Berliin 1913.

siingi Ed. Meyer'i esitus eriti harukordseil, kõige väiksemate üksikasjuni küündival vastavate alade tundmisel. Samuti hämmastab lugejat Meyer'i võime teatavate nähete käsitlemisel otsekohe esitada analoogilist materjali kõige kaugemateltki aladelt. Seepärast on vististi õigusega nimetatud kõnesolevat Meyer'i ajaloo osa ületamatuks saavutiseks vana ajaloo üldkäsitluste seas ja ühtlasi omistatud sellele osale epooki tegevaf tähendust¹⁸⁾.

Peale pikema vaheaja ilmus aastal 1928 „Geschichte des Altertums“ II köite 1. osa, milles vana maailma käsitus on XVI sajandist edasi viidud kuni XII sajandi keskpaigani¹⁹⁾. Nii haarab see osa ajavahemikku, mille kestes üksikud läheda ida regioonid, koos Egeeuse mere alaga, astuvad omavahel ühendusse ja kujundavad riikide süsteemi, mille ajalooline areng, vaatamata allikate katkendlikkusele, on peamistes joontes siiski tajutav (vt. lk. V, eessõna). Iseäranis tähtsaiks osutuvad seejuures vastastikused suhted Egiptuse ja Kreefa-Mükeene kultuuri vahel. Siin väärib Meyer'i teoses muu seas tähelepanu asjaolu, et autor selleks, et saada võimalust paremaks Egiptuse kultuuri käsitlemiseks, on tarvilikuks pidanud enne peatuda Kreefa-Mükeene kultuuri arengul ja alles siis koonnuda egiptuse Uue riigi ajaloolle²⁰⁾. Kuid vastastikused suhted üksikute alade vahel ei piirdu käsitletavail sajandeil Egiptuse ja Kreefa-Mükeene aladega, vaid viimastele lisanduvad veel hetitide riik Väike-Aasias ja Mitani riik Eufraatil. Nii moodustab seegi Ed. Meyer'i viimane suur annetus vana ajaloo teadusele käsitletava aine ulatuselt varemni ilmunud „Geschichte des Altertums“ osade vääriilise jätku.

Aastal 1928 ilmunud osale pidi, vastavalt autori eessõnale (lk. IX), varsti järgnema monumentaalse teose II köite 2. osa — see viimane võib-olla omakord kahes osas — ja siis edaspidi ümber töötatud kujul III—V köide. Selle suurejoonelise kavatsuse täideviimine polnud siiski enam saatuse võimaldatud ja nii jääb Ed. Meyer'i „Geschichte des Altertums“, nagu Th. Mommsen'igi „Römische Geschichte“, hiigla torsoks, mille täiendamise lootusest tulevikuski tuleb paratamatult loobuda. Sest on täitsa kindel, et praegune teaduslik põlv, isegi siis, kui selle hulgas leiduks Ed. Meyer'i võimetega isik, ei suudaks enam luua säärase ulatusega

¹⁸⁾ Vt. B. A. Turajev, op. cit., lk. 52. — Arvustistest, mis on öien danud mõningaid üksikküsimusi Meyer'i esitustest, olgu siin mainitud C. F. Lehman-Haupt'i oma ajakirjas „Literarisches Zentralblatt“, LXVI, 1915, veerg 500 j. j., 524 j. j., 549 j. j.

¹⁹⁾ Tiitel: Geschichte des Altertums. Zweiter Band, zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Erste Abteilung, Die Zeit der ägyptischen Grossmacht, Stuttgart ja Berliin 1928.

²⁰⁾ See uuendus on leidnud asjatundjate poolehoidu; vt. R. Weilli' arvustis ajakirjas „Revue critique“, LXII, 1928, lk. 530.

üldkäsitlelust vana ajaloo alal, nagu seda on Meyer'i oma. Tuleb nimelt meeles pidada seda, et Ed. Meyer'i teadusliku tegevuse alged langesid just niisugusele ajale, kus vana ajaloo teaduse peaaegu kõigi alade uurimises oli algamas uus ajajärk. Seepärast võis Meyer juba algusest peale jälgida kõiki neid leiutisi ja uurimisi, mis läinud sajandi kaheksakümnendaist aastaist saadik on võimaldanud nii imponeerivalt arendada vana ajaloo teaduslikku ülesehitamist. Praeguse teadusliku põlve üksikuil esindajail seevastu oleks juba võimatu sisse töötuda kõikidesse niikuinii juba küllaldaselt nii uurimisainetiku kui ka teadusliku kirjandusega koormatud üksikaladesse, liiatigi veel kuna see koormatus, teadusliku uurimise intensiivsuse ja tagajärjekuse tõttu viimasel ajal, tulevikus kindlasti veel märksa suureneb.

„Geschichte des Altertums“ moodustas, nagu juba tähendatud selle kirjutise alul, magistraali Ed. Meyer'i teaduslikule produktioonile ²¹⁾. Seda magistraali osutus tal siiski võimalikuks juhtida vaid vana ajaloo algetest kuni IV sajandini e. Kr. Sellele vaatamata on Ed. Meyer universaalajaloolasena oma uurimuste hõlma haaranud ka järgnevad sajandid vana ajaloo arengust kuni selle lõpuni. Kinnituseks sellele on pikk suuremate või väiksemate monograafiate ja artiklite rida, mis sisaldavad uurimusi hellenismi ja rooma aja kohta.

Hellenismi aega käsitlevaist töist olgu siin nimetatud Ed. Meyer'i mahult väike, kuid sisult väga kaaluv monograafia „Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien“ ²²⁾. On võimatu mõne reaga edasi anda ajalooliste faktide ja kombinatsioonide rikkalikkust, mis esineb selles teoses. Meyer'i arvates oli otsustava tähendusega kogu hellenismi tulevasele saatusele asjaolu, et Aleksander Suur peale Issose lahingu (a. 333) tagasi lükkas Dareiose võimupiirkonna jagamise ettepaneku, mille järgi Pärsia riigi kogu läänepoolne osa kuni Eufratini oleks üle antud Aleksandrile. Selle tingimuse vastuvõtmise korral oleks — nii kirjutab Meyer — Vahe-mere idapoolse osa liitmise teel Makedoonia ja Kreekamaaga võinud kujuneda kreeka kultuuri ühtlasel baasil tugev riik, mis oleks olnud võimeline kindlustama hellenismile püsivat iga ²³⁾. Kuna seda aga

²¹⁾ Käesoleva kirjutise käigu tõttu ja ruumilistel kaalutlustel on „Geschichte des Altertums“ iseloomustamisel peatunud eeskätt idamaad käsitlevatel osadel. Sellest ärgu siiski järeldatagu, nagu ei omaks eeskätt kreeka ajalugu käsitlevad osad (köited III—V) sama tähendust. Kindlasti moodustavad need tsentraalse osa Meyer'i suurteosest ja on sama tähelepanevad esituse teaduslikelt väärtusilt.

²²⁾ Berliin 1925; ilmunud V köitena seeriast „Kunst und Altertum“.

²³⁾ Vrdl. samuti Ed. Meyer'i varemilmunud artiklit „Alexander der Grosse und die absolute Monarchie“, Kleine Schriften, Halle 1910, lk. 283—332, eriti lk. 296 j., 300 j.

mitte ei sündinud, pidi hellenism taanduma nende idakultuuri jõudude ees, mis lõppeks võitsid tolleaegse maailma. Siiski hellenismi võidukäik itta oli üks haaravamaid nähtusi vana ajaloo arengus ja nii kirjeldabki autor hellenismi levingut Aasias — kuni turaani laante ja Induse jõeni — ja ta järkjärgulist tagasitõmbumist diaadookide ajal. Erilise tähelepanu osaliseks saab seejuures Seleukiidide riik kui hellenismi suurejooneliseim propageerija ²⁴⁾ ja Arsaikiidide riik kui oriendi kultuuriliste jõudude koonduskoht, iseäranis I sajandist p. Kr., mil Partia, osalt Rooma egoistliku politika tagajärjel, hellenismi Aasias lõplikult hävitab.

Teistest Ed. Meyer'i hellenismi kohta käivaist tõist tuleks veel esile tõsta märkuses 23 juba mainitud artiklit „Aleksander Suur ja absoluutne monarkia“. Aleksandri ja ta tegevuse iseloomustamise kõrval väärrib ses artiklis vast erilist tähelepanu Meyer'i nüüd juba üldist tunnustamist leidnud katse seletada hellenismi kuningate jumaldamiskombe tekkimist ja arenemist kreeka ideede najal — vastandina varemini valitsenud arvamusele, mille järgi selle kombe päritolu otsiti idamaalt (lk. 304 j. j.).

Siirdudes Ed. Meyer'i rooma ajalugu käsitlevaile tööle, nime-tame kõige pealt tema suurt monograafiat Caesar'i ja Pompeius'e üle ²⁵⁾. Kuigi ei saa täiesti nõus olla autori teesiga, mille järgi Augustuse püstitatud valitsusvormi — printsipaati — käsitletakse tolle korra jätkuna, mille aastal 52 oma ainuskonsulaadi ajal oli loonud Pompeius ²⁶⁾, siis tuleb ometi konstateerida, et need autori suveräänsed võimed, mida me eespool võisime tähele panna tema tööde puhul ida ja kreeka ajaloo alalt, avalduvad samal määral selleski, rooma ajaloole kuulavas teoses. Siingi tunneme teose lugemisel, et tööle on rakendunud suur konstruktiivne and, mis on suutnud haarata käsitletavat ajajärku selle täies ulatuses ²⁷⁾ ja seetõttu leida seesmist ühendust ka sääraste faktide vahel, mis harilikult käsitletakse isoleeritult. Ning samuti väärrib tähelepanu — selles teoses võib-olla veel rohkem kui mujal — autori võime taibata käsitletavaid sündmusi ja nähteid kogu nende aktuaalsuses. Meyer näeb oma teoses esinevaid isikuid kõige pealt nende tegude ja läbielamuste valguses. Näiteks seab ta Cicero teose „*De republica*“ eeskätt ühendusse autori aktuaalsete poliitiliste kogemustega ja

²⁴⁾ Selle propageerimise tähtsamaks abinõuks oli uute linnade asutamine ja kogu too kolonisatsioonipoliitika, mis sellega oli ühendatud; vt. lk. 15 ja 20 j. j.

²⁵⁾ Tiitel: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius*. Zweite verbesserte Auflage, Stuttgart 1919, 632 lk.

²⁶⁾ Vt. Ajalooline Ajakiri I, 1922, lk. 115 j.

²⁷⁾ Teose sisule vastakski rohkem ta alatiitel „*Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.*“, kuna peatiitlile võiks õigusega omistada kõrvalise tähenduse.

ei näe selles ainult, nagu mõnikord arvatakse, kreeka filosoofidelt laenatud mõtete kogu (lk. 189 j. j.). Üldiselt aga on autor, nagu juba tähendatud, kõnesoleva teosega näidanud, et ta rooma ajaloo alal võib esineda uurijana sama tagajärjekalt, nagu teistelgi vana ajaloo aladel. Tema teos Caesari ja Pompeiuse üle tundub igatahes nii mõneski suhtes paremana kui vastav käsitlus Mommsen'i ajaloo III köites.

Peale praegu kõnesolnud Ed. Meyer'i suurteose olgu ta rooma ajaloole kuuluvaist uurimustest veel mainitud järgmised: „Untersuchungen zur Geschichte der Gracchen“ (60 lk.), „Untersuchungen zur Geschichte des zweiten punischen Krieges“ (130 lk.), „Das römische Manipularheer, seine Entwicklung und seine Vorstufen“ (136 lk.), „Der Ursprung des Tribunats und die Gemeinde der vier Tribus“ (30 lk.). Need eriuurimused, sarnanevalt nendega, mis moodustavad koguteose „Forschungen zur alten Geschichte“ (vt. lk. 218) sisu, kuuluvad, nagu juba näitavad esitatud tiitlid, väga mitmesugustele rooma ajaloo aladele ja kõigi nende väärtust on teaduslik kriitika väga kõrgelt hinnanud²⁸⁾. Nende lähemast vaatlemisest käesolevas artiklis tuleks kuid siiski loobuda.

Suurema osa ülalpool mainitud hellenismi- ja rooma aega käsitlevaist töist on Ed. Meyer koondanud suurde kaheköitelisse koguteosesse „Kleine Schriften“²⁹⁾. Selle viimase sisu on aga siiski veel mitmekesisem. Siin olgu näiteks juhitud tähelepanu neile Ed. Meyer'i tööle, mis käsitlevad antiikaja majanduse küsimusi, eriti tema uurimusile „Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums“ (90 lk.) ja „Die Sklaverei im Altertum“ (44 lk.). Teatavasti asub Ed. Meyer üldisel seisukohal, et antiikne maailm oma eluvormide arengult sarnaneb väga oluliselt Uus-Euroopale. Seepärast ei saanud ta juba *a priori* leppida nende vaadetega, mis läinud sajandi teisel poolel olid levinud Rodbertus'e ja Bücher'i teooriate tõttu³⁰⁾ antiikaja majanduse kohta (n. n. *οἶκος*'e teooria). Nende teooriate vastu ongi sihitud Meyer'i ülalmainitud uurimus „Majanduslikust arengust vanal ajal“, milles ta rea tõsiasjade najal kummutab Bücher'i vaated ja näitab, et juba antiikaeg tundis arenenud kaubandust ja tööstust, et juba antiikajal raha etendas majanduselus tähtsat osa jne. Ja kui tänapäeval Bücher'i oikos'e teooriat võib pidada

²⁸⁾ Arvustistest olgu näitena nimetatud Julius Kaerst'i oma ajakirjas „Gnomon“, II, 1926, lk. 32 j. j.

²⁹⁾ Esimene trükk ilmus Halles aastal 1910 üheköitelisena, teine seal-samas aastal 1924 kaheköitelisena, kusjuures 2. trüki 1. köite moodustasid 1910. aasta artiklid, kuna 2. köide mahutas rea uusi, osalt varemini avaldamata töid (kokku 1150 lk.).

³⁰⁾ Vt. Karl Bücher'i teos „Die Entstehung der Volkswirtschaft“, Leipzig 1920, lk. 98 j. j. (14./15. trükk).

antikveerituks, siis on see tähtsal määral Meyer'i teene³¹). Samuti huvitav ja tähtis on Ed. Meyer'i vaade orjade küsimusele antiikajal. Orjade arv ei olevat Meyer'i arvates olnud antiikajal eriti suur ja igatahes ei olevat orjad etendanud silmapaistvat osa majanduselus, kuna nende kõrval eksisteerinud antiikajal veel suurearvuline vaba tööliste klass. Viimasel kohal olgu mainitud „Kleine Schriften“-kogu artikleist uurimus „Kaiser Augustus“ (52 lk.). Siin käsitleb Meyer nimelt Augustust eeskätt selles mõttes, et näidata, kuivõrra suurt ja otsustavat osa võib ajaloo etendada isik, kelle kätte on sattunud suurte küsimuste lahendamine. Seega pakub see töö ühenduses Ed. Meyer'i teoreetiliste vaadetega ajalugu määravaile tegureile (vt. ülal lk. 219 j.) erilist huvi.

Käesolev üldjooneline ülevaade tohiks olla andnud mõninga kujutluse Ed. Meyer'i kui ajaloolase töö ulatusest ja tähtsusest. See ülevaade tuleb aga siiski veel täiendada ühe olulise punktiga. Vana maailma hilisemas arengus nimelt on olnud esmajärgulise tähtsusega osa, mida etendanud ristiusk. Tõsi, harilikult hoiduvad vana ajaloo uurijad ristiusku käsitlemast, jättes selle ala vastavate eriteadlaste hoolde. Isegi säärane suur teadlane nagu Th. Mommsen on ristiusule oma ajaloo V köites vähe tähelepanu pööranud. Ristiusu tähtsus vana ajaloo arengule on siiski tõsiasi, mida ei saa ega tahetagi ignoreerida, kuid see on omaette ja väga laialdane ala ja vähe on vististi vana ajaloo eriteadlasi, kes isegi tarvilikul määral oleks orienteeritud selle ala uurimisresultaadest. Seepärast mõjus omal ajal eriti üllatavalt, kui saadi teada Ed. Meyer'i teose „*Ursprung und Anfänge des Christentums*“ ilmumisest³²). Kaheldi ühtlasi, kas suudab isegi Meyeri taoline teadlane pakkuda midagi iseseisvat ristiusu teaduse alal. Ja kui varsti selle ala eriteadlased, tõsi mõningate nähtavasti põhjendatud oluliste vastulausete kõrval, olid sunnitud siiski tunnustama, et kuigi teose autor, nagu ta muide ka ise on sellest teatanud, ei ole suutnud kõigisse küsimusisse tarvilikul määral sisse töötuda ja seetõttu on jõudnud ebaõigeile tulemusile, ta siiski nii mõnegi tähtsa küsimuse lahendamisel on rajanud uusi, iseseisvaid teid³³), siis oli seega vististi antud suurim tunnustus, mis Meyer'ile kui ajalooeadlasele üldse on osaks saanud.

³¹) Bücher on oma vaated täiendatud kujul veel kord esitanud teoses „*Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*“, Leipzig 1922, lk. 1 j. j.; temale on vastanud Beloch teoses „*Griechische Geschichte*“², III, 2, Berliin 1923, lk. 419 j. j.

³²) Ed. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, Bd. I. Die Evangelien, Bd. II: Die Entwicklung des Judentums und Jesus von Nazaret, Bd. III: Die Apostelgeschichte und die Anfänge des Christentums, Stuttgart ja Berliin, 1921—1923 (kokku 1462 lk.).

³³) Vt. näit. Göttingeni ülikooli Uue testamendi eriteadlase J. Behm'i arvustis ajakirjas „*Orientalistische Literaturzeitung*“ XXV, 1922 vg. 209 j. j.; XXVI, 1923, vg. 335 j. j.; XXVII, 1924, vg. 470 j. j.

Ning tõepoolest meil jääb üle vaid kummarduda kõige aukartlikumalt Ed. Meyer'i haruldase kapatsiteedi ees, mis tal võimaldanud nii suveräänselt liikuda vana ajaloo laial areenil. Loodame, et tema kui geniaalse teadlase nimi jääb püsima ajalooteaduse raamatuisse sama kauaks, kui püsib huvi Vana maailma ja selle kultuuri vastu.

P. Haliste.

Uus teos Vana-Liivimaa algusaegade kohta.

Gustav Adolf Donner, Kardinal Wilhelm von Sabina, Commentationes Humanarum Litterarum Societatis Scientiarum Fennicae, II, 5, Helsingi 1929, 450 lk. + 1 kaart.

Meil esineb kahjuks ainult harva juhuseid võida tervitada sääraseid põhjanevaid ja laiajoonselt disponeeritud ajalooteaduslikke töid, nagu seda on käesolev uurimus. Selle teose puhul võime erilise rahuldustundega konstateerida, et selle tuumiku-osa kujutab legaati Wilhelmi tegevust just Baltimail. Seetõttu on meil eriti põhjust lähemalt tegeleda selle mahuka raamatuga.

Autor käsitleb esimeses peatükis kõige pealt Wilhelmi sündi, rahvust ja arenemiskäiku, edasi tema karjääri paavsti kantseleis kuni abikantsleri ametini. Teises peatükis järgneb Wilhelmi nimetamine Moodena piiskopiks (a. 1222) ja tema ametitegevus kuni oma piiskopkonnast keeldumiseni (a. 1234). Kolmas ja viies peatükk sisaldavad meie jaoks kõige tähtsamad osad, nimelt legatsioonid Liivimaale aastail 1225—1227 ja 1234—1242. Neljandas ja kuuendas peatükis kujutatakse legaadi tegevust Preisimaal, kaheksandas ja üheksandas peatükis Wilhelmi lähetust Norra- ja Rootsi- maale, seitsmendas ja kümnendas peatükis lõpuks tema toiminguid paavsti kuuria juures, tema nimetamist kardinaliks (a. 1244) ja tema surma (a. 1251).

Donner ei ole oma teose koostamisel kasutanud mitte ainult trükitud kirjandust (umbes 450 mitmesugust tööd), vaid ette võtnud ka iseseisvaid uurimisi arhiivides. Viimaste uurimiste tulemuseks oli 11 seni trükkimata ürikut legaati Wilhelmi ajaloo juurde aastast 1223—1238, pea kõik Moodena ja Cremona arhiivist. Need ürikud on toodud raamatu lõpus (lk. 420—429). Meie suhtes on erilise tähendusega Tallinnas antud ürik nr. 11 (lk. 428), mis seni oli tuntud ainult lühikese registina¹⁾.

Mis puutub teose üldisesse dispositsioonisse, siis võib seda küll vaevalt nimetada täiesti õnnestunuks. Selle aluseks on võe-

¹⁾ UB, VI, Reg. 181 a.

tud kronoloogiline põhimõte, kuid ometi ei pea autor viimasest alati kinni (näit. teises peatükis). Et autor jälgib Wilhelmi ajalisel kõigil tema reisel, muutub käsiflus teataval määral hüplevaks; kordumised saavad möödapääsematuiks ja samuti kannatab ka Euroopa üldolukorra kirjeldus. Eriti oleme sunnitud orienteerumisel Wilhelmi tegevuse kohta Liivimaal vastavaid teatmeid otsima mitmest eri osast ja leiame siis ometi üllataval kombel mõnes teises kohas jälle Liivimaa kohta käivaid kirjeldisi. Teose lõpus leiduv register aitab osaliselt sellest puudusest üle. Kahtlemata oleks aga otstarbekohasem olnud käsitleda Wilhelmi tegevust kuue eri ala järgi (näit.: Wilhelm ja paavsti kuuria; Wilhelm Moodena piiskopina; Liivimaa; Preisimaa; Norra; Rootsi), nii et igale alale oleks pühendatud oma ette ümmardatud kirjeldis.

Käsitlese väline kuju tuleb nii üldiselt kui ka keelelt tunnustada õieti kordaläinuks. Segavalt mõjuvad ainult liiga pikad seletused üksikute, tähtsusetute üteluste kohta ürikuis ja mitmesuguste võimaluste laialine harutamine, mis lõppude lõpuks ei omagi tähtsust üldiste tulemuste suhtes. Osalt seetõttu on teos kujunenudki niivõrra mahukaks ja osutub raskeks selles ruttu orienteeruda.

Autori suhtumist Moodena Wilhelmissa iseloomustab loomulikult ta püüe lasta oma kaitsealust paista kõige paremas valguses. Kahtlemata on seetõttu teosesse pääsenud arvurikkad liialdused Wilhelmi eri toimingute hindamises. Kui Wilhelm näit. mõnel läbisõidul osa võtab mõninga tähtsa lepingu-üriku koostamisest ja pitserdamisest (nii näit. lk. 180), siis ei tule veel vastava lepingu sõlmimist juba otsekohe tema arvele kirjutada, vaid lepinguosalisel nägid loomulikult tema osavõttus ainult suuremat tagatist lepingu elluviimise kohta. Ja samuti on väga küsitav, kas Wilhelmi väiklasi tülitsemisi Moodena toomkapiitli ja linnaga (lk. 21, 54, 411) võib niiviisi vabandada või isegi kaitse alla võtta, nagu autor seda teeb. Kahtlemata omas ka Wilhelm väljakujunenud huvi rahaasjade vastu, nagu seda võimegi oodata Itaalia linna- ja rahamajanduse tolleaegse õitselepuhkemise juures. Ja kui me lõpuks loeme autori tagasivaadet tema elule ja iseloomule (lk. 408—413), mis lõpeb sõnadega: *vir sanctus et miri in Ihesum Christum fervoris*, siis näib meie ees seisvat üks neist isiksusetuist, skemaatilist ja õndsaksmõistvaist keskaegseist iseloomustust, mis esinevad niivõrra sageli kaasaegseis kroonikais. Võrrelduna ulatuslikkude eeltöödega tuleb isiklikku lõpptulemust Wilhelmi kujutamises pidada täiesti mitte-rahuldavaks. Ainult mõnes väikeses punktis jõuame siin sellest kaugemale, mis paavstide kirjad ja teised asjaomased tunnistused kõnelevad legaadi suurist vouruseist, õiglusest, kõlblusest ja tarkusest. Sääraseile valemilisile, liiga sageli kasutatavaile kõneõitele võiks küll vaevalt omistada mingi-

sugust tähendust isikliku iseloomustuse vahendina. Selles suhtes toimib meie autor teataval määral ilma tarviliku kriitikata.

Nüüd siirdugem Baltimaade ajalugu käsitleva eriosa, nimelt 3. ja 5. peatüki juurde²⁾. Me peame eriti tunnustama, et Donner on väga põhjalikult tegeleud XIII sajandi Balti ajalooga, mille tõttu tema töö meile ka annab olulisi uusi tulemusi. Pidi ju ometi ainuüksi selle väljapaistva mehe terve elukäigu kirjeldise koostamine, kes mõjuvalt kaasa aitas üle kolmesaja aasta edasi elanud riiginduse rajamisele Baltimail, heitma hoopis uut valgust algava XIII sajandi poliitilisele ajaloole. Tunnistused tema tegevuse kohta ei esine enam üksikult, vaid kauniks tervikuks ümmardatult, mis meile lõpuks näitab Wilhelmi tähtsuse tervet ulatust meie maa kohta. Kuid ka paljude üksikasjade suhtes esineb siin uut, näit. kirjeldisis Wilhelmi lähedaist isiklikest sidemeist dominiiklastega, kes järgnesid temale Liivimaale ja asusid siin linnadesse elama.

Eriküsimusis tuleb aga loomulikult sageli olla teisel arvamisel kui käsitletava teose autor. Mainigem selle kohta mõningaid näiteid. Lk. 75 on ristisõdurite kohta öeldud: „deren Zahl sich, je mehr die Eroberung des Landes sich ihrer Vollendung näherte, verminderte und schliesslich um die Mitte des XIII. Jahrhunderts ganz versiegte“. Lause lõpuosa on ilma mingi kahtlusega ekslik. Kuni XVI sajandini kestavad palverännakud Riiga ja osavõtt ordu võitlustest, kes ju üldse tuges ainult juurdepoolule väljastpoolt. — Lk. 105 on väga ebamääraselt väljendatud Kokenhuseni kohta: „hier kreuzten sich die ethnographischen Grenzen der Russen, Letten und Selonen“. Venelased paigustusid ainult linnuse juures, lätlased ja selonid olid ainult ühe peasuguharu, kõrglätlaste, harud. Lk. 105, märkus 1 öeldakse, et Meinhard ja Berthold olevat vististi maetud Ükskülasse. Mitte vististi, vaid üsna kindlasti, nagu sellest tunnistab Läti Hendrik³⁾. — Autori seisukohavõtt Põhja- maade kirikuriigi (Kirchenstaat im Norden) küsimuse kohta ei ole küllalisel määral kindlailmeline. Temale ei näinud võimalik olevat oma töö raames lähemalt selle küsimusega tegeleda; kuid ometi peaks see küsimus oma ideeliselt põhjendusest tagasi ulatuma paavst Honorius III ja Gregorius IX ja nende kaastööliste ringideni. Lk. 112 räägib Donner eesti kirikuriigist (estnischer Kirchenstaat), mis oleks võinud või pidanud endasse mahutama kõik eestlased. Nii kitsalt ei tohi aga seda probleemi käsitada, sest siin esines püüe viia paavsti valitsuskepi alla kõik paganate maad,

²⁾ Teisi osi ei ole loomulikult käesolevas võimalik küllalises ulatuses arvestada. Norrat käsitleva osa suhtes olgu juhitud tähelepanu Edv. Bull'i õieti karmile arvustisele, [Norsk] Historisk Tidsskrift 1929, V, kd. 7, lk. 531—536.

³⁾ Läti Hendriku kroonika, X, 6.

Preisimaast kuni Soomeni ja Venemaani (vrdl. ka lk. 220). Donner eitab säärase kavatsuse võimalikkust. Kuid selles küsimuses pole viimane sõna veel mitte öeldud ja küsimus väärib põhjalikumat käsitlust.

Lk. 115 tõlgendab autor Läti Hendriku teadet (XXIX, 7), et legaati Wilhelm olevat Tallinnas vastu võetud *a Danis et Succis et a cunctis ibi habitantibus* niiviisi, nagu oleks legaati oodanud rootsi delegatsioon Soomest. See tõlgendus on igatahes väga julge. Juba lause lõpposa *et a cunctis ibi habitantibus* näitab, et siin on tegu ainult kohal paigustunud, võib-olla Lihulast pärit olevate rootslastega, nagu seda õieti arvab ka E. Pabst. Peale selle võrreldagu käesolevat teadet teise kohaga Läti Hendriku kroonikas (XXIX, 3) Võnnu elanikest ja legaadi tervitamisest nende poolt, kusjuures kõik rühvastiku osad on hoolikalt loendatud (*fratres militie, alii theuthonici ibidem habitantes, Wendi et Letthi*). — Lk. 124 avaldatud arvamus, nagu oleks legaadi korraldused Riia linnasarase (Stadtmark) kohta 15. märtsist 1226 otsustavalt mõjustanud n. n. külaõigust kõige vanemas Liivimaa rüütliõiguses, on täiesti vanaenenud käsitus⁴). — Lk. 125 esinev väide, et legaati olevat osa võtnud võimalikust Riiale raekorralduse annetamisest, on täiesti hüpoteetilist laadi ja oleks võinud parem ära jääda. — Lk. 168, märkus 2 Kühnert'i järgi toodud Riia dominiiklastekloostri asutamisaasta — 1227 — baseerub milgi eksimusel: õige asutamisaasta on 1234⁵). — Lk. 169 esineb väide, et Läänemaad aastail 1228—1234 valitsenud Mõõgavendade ordu. Tõeliselt oli aga sel ajal Läänemaa valitsejaks Riia piiskopp⁶). — Lk. 171 ja 207 esinev käsitus, nagu oleks Läänemaal olnud Taani vasalle, on täitsa ekslik. Perekond Lode saavutas oma sugukonnaisa Johannes de Lude kaudu, kes oli piiskopkonnafoogtikis veel 1229. aastal, Saaremaa piiskopi Gottfriedi läänikuna suure maaomandi Läänemaal⁷), nagu lugu oli ka teiste arvurikaste perekondadega. Ülejäänud vasallid põlvnesid kas paavsti asehaldamisajast või Riia piiskoppide valitsemisajast Läänemaal⁸). Suhm'i käsitus, et taanlasele Jakob Suneson'ile olevat läänistatud Muhu saar, ei oleks ometi enam tohitud esitada (märkus 3), sest siin on tegemist jämeda veaga (Taanimaa lähedal asuva „Møn'i“ saare asemel „Moon“, s. t. Muhu).

Terve lõige lk. 202 paavsti kirjas 13. maist 1257 esinevate

⁴) Vrdl. saraste kohta P. J o h a n s e n, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, Verh. GEG, XXIII, lk. 36 jj., 44 j. m.

⁵) Vrdl. L. A r b u s o w, Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert, Mütavi 1904, j. m.

⁶) Vt. H. H i l d e b r a n d, Livonica im Vaticanischen Archiv, Riia 1887, nr. 21, § 4, UB, I, 63 ja 168.

⁷) UB, III, 101 a.

⁸) H i l d e b r a n d, op. cit., nr. 21, § 4 ja 24.

sõnade kohta *quibus nuper Livonia sit affecta doloribus* on täitsa ilmaaegne ja näitab ainult, kuidas Donner mõnikord satub eksiteele, püüdes leida mõnes puhasvalemilises väljendises mingisugust sügavat mõtet. Metoodiliselt tulevad säärased kommenteeritud kindlasti tunnustada vastuvõtmatuiks. — Düünast Iõunapool asuvate piiskopkondade piiristamise kirjeldamisel oleks tulnud kasutada ka Bielenstein'i töös „Die Grenzen des lettischen Volksstammes“, Atlas, antud kaarti ühes seletustega tekstis. — Lk. 206, märkus 2 puhul olgu tähendatud, et ka Tallinnas, samuti kui Riiaski, ei olnud Lüübeki õiguse põhjal lubatud kinnisvara üle anda kirikule⁹⁾. — Lk. 215 on lause: „Dank den Bemühungen des Legaten überliess auch der Erzbischof von Lund dem Orden die geistlichen Angelegenheiten in Jerwen“ on ekslik. Stensby¹⁰⁾ lepingus on öeldud: „...archiepiscopus... fratribus... spiritualia dimisit, prout ab episcopis Estonie spiritualia habere dinoscuntur“. Sellega ei loobunud Lundi peapiiskopp ja tema sufragaan, Tallinna piiskopp mitte kõigist vaimulikest pretensioonest Järvamaa suhtes, vaid kindlustas endale samasuguse asendi ordu vastu, nagu see oli teistel Liivimaa piiskoppidel. Visitatsioonioõigus jäi Tallinna piiskopile, samuti ka sinodivili (*decima decimarum*). Selle kohta sõlmisid orduvennad veel a. 1253¹¹⁾ lepingu Tallinna piiskopi Thorkilliga.

Täitsa õigustamatult iseloomustab autor lk. 224 P. v. d. Osten-Sacken'i tööd „Der erste Kampf des deutschen Ordens gegen die Russen“ (Mitteilungen Riga, XX, lk. 87 jj.) kui „fast tendenziöse Auslegungen, die oft sehr schlecht begründet sind“, sest tema enda katse kujutada Moodena Wilhelmit iga hinna eest a. 1240—1242 Venemaale ettevõtetud sõjaretkede algatajana on vähemalt samavõrra tendentsiline ja halvasti põhjendatud. Me oleksime Donner'ilt selles kohas, kus ta langetab niivõrra valju otsuse, võinud vähemalt oodata sügavat sissetungimist sellesse küsimusse. Ta on samuti kahe silma vahele jätnud, et ordu a. 1240 Irboska ja Pihkva ees küll ühiselt toimib Põhja-Eesti Taani vasallidega, Vadja ja Ingerimaal aga a. 1241 püüab kõrvale tõrjuda iga Taani mõjustuse¹²⁾. — Lk. 231 väidab autor: „Aus der genannten Bulle (UB, I, 158) erhalten wir die Auskunft, dass die Drellen bei der Eroberung des Landes einfach in die Sklaverei der Eroberer übergingen“.

⁹⁾ E. v. Nottbeck, Der alte Immobilienbesitz Revels, Tallinn 1884, lk. 76.

¹⁰⁾ Oleks juba aeg kõrvale heita ebaõige nimevorm „Stensby“, sest selle lepingu vanemais ära kirjutus Kopenhaagenis seisab Stensby, nagu seda kohta ka tänapäevalgi kutsutakse.

¹¹⁾ UB, III, 258.

¹²⁾ Vrdl. G. v. Brevern, Studien zur Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, I, Tartu 1858, lk. 289.

Nii lihtne aga asi ei olnud, sest drellid polnud mingi avalikõiguslik orjadeseisus, vaid üksikute härraste eraomand, ja jäid ka kristianiseerimise järel nende omandusse¹³⁾. — Registri kohta oleks tähendada, et see pole päris täielik. Igatahes puuduvad mõned nimed, näit. Lode, mis esineb lk. 207, j. t. — Töö lõpus antud kaart Wilhelmi reise kohta Liivi- ja Eestimaal on õieti puudulik, kuigi ta on mõeldud ainult ülevaatliku kaardina. Nimelt on maa-kohtade nimetused alafasa nihutatud vale kohale, näit. Harjumaa Tallinna juurde (kus ometi asus maakoht Revele), Järvamaa Pärnu alale, Soontagana samuti Pärnust lõunapoole, läti Tolova juba eesti alale, Valga Luke (Luhde) kihelkonda, Semgallia Seloniasse ja Kuramaa Semgalliasse. Ka Mesoten asub kaardil vale kohas. Siin oleks suurem hoolikus asjale kindlasti kasuks tulnud.

Igal juhul ei saa Baltimaade ajaloo uurijad Donner'i uurimusest mööda minna, vaid igalühel, kes tahab tundma õppida XIII sajandi ajalugu ja Vana-Liivimaa algeid, on edaspidi kohuseks ka selle töö suhtes oma seisukoht võtta. Seejuures tuleb ettevaatliku kriitika abil kõrvale heita need osad, mis sisaldavad Moodena Wilhelmi tähtsuse liialdamist. Sest lihtsameelsele vaatlejale võiks vastasel korral paista, et vast kõik, mis puutub Liivimaa põhikorra ja kirikuolude ülesehitusse, ulatub Wilhelmini tagasi, kuna Läänemere-ristiretkede suurte ideede tõelised algatajad ja teostajad olid ometi hoopis teised isikud. Wilhelmi suured võimed seisid aga selles, nagu seda ka Donner õieti rõhutab, et ta oskas väljapaistva diplomaatilise osavusega vahendada inimeste vastolude vahel, õhutada neid edaspidisele teotsemisele ja neile kätte näidata uued kõrged eesmärgid.

P. Johansen.

Eestikeelne duellilekutse aastast 1679.

Ulatuslikumaid osi nii endises Liivimaa kui ka Eestimaal rootsiaegses kindralkuberneri arhiivis on nn. supliikide seeria. Eestimaal rootsiaegses kindr.-kub. arhiivis (lühendatult ERKkA) on vastava osa korraldamine praegu teoksil ja näitab, kuivõrra asendamatu ainekku pakub mainitud seeria ka eesti elemendi osa jälgimiseks Rootsi ajal, esitades näit. talupoegade kaebusi, mõisate majandusolusid valgustavaid esitisi jne. Need materjalid on seni veel läbi uurimata, kuid suudaksid pakkuda andmeid koguni omaette uurimiseks.

Allpool avaldame ERKkA-st (B-151,4. Supliigid kindralkuberneri a. 1680, aprill) ühe supliigi eestikeelse lisa, millele ei saa

¹³⁾ Vrdl. ka P. Johansen, op. cit., lk. 20 jj.

keelda teatavat kultuuriloolist huvi. Asja käik on lühidalt järgmine.

1679. a. algatati Eestimaa ülem-maakohtus vendade Nicolai ja Johann von Höwelf'i poolt protsess leitnantide Tönnis Johan Wartman'i ja Gustav Böseken'i vastu, kes mõningate tüliküsimuste tõttu mitmekordsele avalikele väljakutseile ning selgitusile järgnenud kokkupõrkes olid surmavalt haavanud nende venda Jürgen Höwelf'i. Kohtulikul menetlusel selgus tunnistaja leitnant Adam Otto Paul'i vastuseist talle esitatud küsimusile, et leitnant Böseken 19. juulil 1679 saatis vastuse ühele Jürgen Höwelf'i poolt esitatud väljakutsele oma sõbra leitnant Wartman'i eestlasest teenri, Tönnis Jürgenson'i kaudu. Viimane pidanud end kirja üleandmisel nii häbematult ülal, et teeninud Jürgen Höwelf'ilt paar kõrvahoopi, millest vihastudes kirjutanud lööjale juba varsti pärast seda eestikeelse häbematu kirja¹⁾. Kuna protsess venis veel järgmisegi aastasse ja lõplik otsus kaebeluste vastu tehti alles 10. juulil 1680²⁾, esitasid vahepeal vennad Höwelf'id 3. aprillil 1680 palve kindralkubernerile, et mainitud eestikeelse kirja saatja Tönnis Jürgenson vangistataks, nii et nad tema vastu saaks algatada venna au säilitamiseks protsessi, kuna muidu kaebelune algatatud protsessist kuuldes võiks põgeneda. Palvele lisati juurde koopia kaebelusele süüskoetavast eestikeelsest duellile kutses³⁾. Supliigi saamise järel läkitas kindralkuberner Andreas Torstenson 5. aprillil 1680 leitnant Wartman'ile korraldise, et see oma teenri kohe saadaks Tallinna linnusesse⁴⁾. Wartman'i poolt selle korraldise vastu esitatud süüalaline vaie ei leidnud Torstenson'i poolt tähelepanu ja 21. aprillil 1680 järgnes uus käsk Tönnis Jürgenson'i läkitamiseks kuberner'i korraldusse, vastupidisel korral kogu vastutuse veeretades Wartman'ile⁵⁾. Kuidas protsess selles küsimuses edasi arenes ja millise karistuse osaliseks sai „Tönnis Jürgen poick, ühe ausza iszande Sullane“, selle kohta ei leidu praegu andmeid. —

Allpool avaldatud tekst on, nagu ülal mainitud, säilinud koo-piana ja nii seletubki paari sõna arusaamatus, mis nähtavasti on tulnud kopeerija hooletusest või keeleoskamatuses.

N. Treumuth.

Sürre Höwvell minna ollen janut täda, et Sinna werrinap⁶⁾ Minno Mõõka tup ollit Cortzo winut, ninč ni monda fanno ollut temma pehje jonut, aggaš minna manizän fin[š] fui br aus föbber ninč iwend,

¹⁾ Riigi Keskarhiiv, Ülem-maakohtu arhiiv (ÜmkA), prot. 1679—1680, lk. 230.

²⁾ Ibid., lk. 516—519.

³⁾ RKA, ERKkA, B-151,4. Supliigid kindralkubernerile a. 1680, aprill.

⁴⁾ RKA, ERKkA, A-106. Missiivregistratuur a. 1680.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ või *werrinach*.

ed Sinna mitte ennamb temma pehle joht kui ja süüdat maгада! ninc
toht temma home warra feel⁷⁾ kus h..⁸⁾ foa mo fette, kii⁹⁾ ep
se mitte Sündip, sies kutzun Minna sind tunna hommey laofulla faria
mahl, ühe hila Mecca ninc pitta teiba pehl, ninc olfo sinnul tehda,
et Minna mitte ennamb ennefe kah wottan, kui kah aufzat mehjet,
Nimmi kaas, pecko tönnis, ninc päwel Sürrri, ninc sinna eppea kah
mitte ennamb wotma kui kah meest, So omma Mottha¹⁰⁾ Matz, ja
heria Sitt so tru tenar erranis pahar panna! minna ep woin mitte
schimpi¹¹⁾ fallida. ade.

Tonnis Jurgen poicf
ühe aufza iszande Sullane.

Varia.

Hans Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-dail aastail. Mit einem Referat: Die Bauernbewegung in Südestland in den 40-er Jahren des XIX Jahrhunderts. Tartu 1930, XVI + 463 lk., 2 kaardi.

1930. a. lõpul ilmus mag. Hans Kruus'i sulest ülalnimetatud väärtuslik teos, mis haarab üht aktuaalsemat küsimust meie rahva uuemas ajaloos. Tugedes rohkele hoolsalt kogutud arhiivianestikule Riigi Keskarhiivist, Läti Riigiarhiivist j. m. ja vaadeldes ning hinnates selle küsimuse kohta varemini avaldatud seisukohti, kujutab autor väga huvitavalt ja ülevaatliselt neid tegureid, mis põhjustasid eesti rahva suure osa usuvahetuse XIX sajandi 40-dais aastais. Vastandina balti-saksa publitsistide ja ajaloolaste ridades seni valitsenud arvamusele, nagu oleks selle usuvahetuse peamiseks põhjuseks olnud vene-õigeusu ringkondade äge propaganda, ning vastupidiselt vene ajaloo uurijate seisukohtadele, et usuvahetus olevat põhinenud rahvamasside sellekohasel religioosel tundel, kirjeldatakse siin kujukalt rahva majanduslikku olukorda ja näidatakse, kuivõrra määravalt otsustandva mõjuga oli usu vahetamisel majanduslik tegur — rahva lootus parandada uude usku siirdumisega oma ainelist seisundit. Samuti jälgitakse uurimuses väga tähelepanelikult eesti rahva ühiskondlik-politilist hingeelu ja ideoloogiat käärimise olulise tegurina.

Uurimuse esimene peatükk annab hinnangu ja ülevaate küsimuse senisest käsitlusest, allikaist ja probleemistikust, teises kirjeldatakse talurahva käärimist 1841. aastal, kolmandas ja neljandas usuvahetuslikku liikumist 1845. ja 1846.—1848. aastail. Rohkesti statistilisi andmeid ja tabeleid avaldatakse usuvahetuse arvilisi tulemusi käsitlevas peatükis. Tagasi-vaates (viimane, s. o. VI peatükk) kõneleb autor kõige pealt Liivimaa talurahva 40-date aastate käärimise olemusest, liikumise põhitegureist ja välistest tõukest, annab siis üldkontseptsiooni kogu sellest käärimisest ja märgib lõpuks usuvahetuse pärandust. Teise ja neljandama peatüki teksti täienduseks on kaardid Liivimaa talurahva 1841. a. käärimise levimise tunnuste üle ja õigeusuliste üle Lõuna-Eestis 1848. a. kevadel. Uurimuse kasuta-

⁷⁾ = kell.

⁸⁾ üks või kaks tähte arusaamatud.

⁹⁾ peab olema kui.

¹⁰⁾ või Mottsas?

¹¹⁾ = Schimpf.

mist kergendavad koha- ja isikunimede registrid ning kirjanduse ja allikate nimistu. Selle ulatusliku uurimuse teatavakstegemine eesti keelt mitteoskajatele ajaloolastele on täiesti tarvilik ja see sünnibki uurimusele lisatud saksakeelse referaadi kaudu.

Hans Kruus'i uurimus „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-dail aastail“ on kirjutatud väga elavalt ja kaasahaaravalt. Olles valjult teaduslik, on ta seejuures niivõrra huvitav ja kergesti loetav, et see asjalolu kahtlemata teeb ta mitte ainult teoseks teadusmeeste kitsamale ringile, vaid ka hinnatavaks raamatuks kogu Eesti lugejaskonnale. Siin on leidnud õnneliku ühenduse ühelt poolt teadusliku teose objektiivsus ja üksikasjadeni tarvilik täpsus ning tõepüüdlikkus, väljendudes dokumentaalselt tõendatud kirjeldistes ja ettevaatlikult püstitatud väiteis, teiselt poolt autori tugeva innustusega küsimuse vastu ja oskusliku sõnalise väljendusvõime kasutamise saavutatud selgus ja kõitvus, mis otse sunnivad huvitatult jälgima teoses esitatava sündmustiku arengut.

O. L.

*

„Kyrkohistorisk Arsskrift“ 1929. aastakäigus (ilmunud 1930. a.) ilmus Erik Hornborg'i uurimus „Finlands kristning“, mis käsitleb Soome kristianiseerimist XII sajandi teisel poolel ja XIII sajandil. Selles uurimuses leidub nii mõndagi, mis väärib tähelepanu ka Eesti ajaloo harrastuse seisukohast; eriti huvipakkuv on Häme, veel enam aga osa Karjala Rootsi alla minekuga ja nende alade kristianiseerimisega seoses olevate probleemide lahendamise katse. Selles teoses on puudutatud veel rida teisi tähtsaid küsimusi Soome ajaloo alalt, mille lahendamisega on tegelenud viimasel ajal ka mõned teised tuntud nimedega Soome ajaloolased.

H. S.

*

1905. a. sündmustel, milledest äsja möödus 25 aastat, on meie uuemas ajaloo eriline tähtsus. Seepärast omavad suurt väärtust teosed, mis vähemal või suuremal määral kaasa aitavad 1905. aasta uurimisele. Üheks sääraseks teoseks osutuvad hiljuti ilmunud Fr. Tuglas'e mälestised „Toompea vanglas“, Tartu 1930, 80 lk. Neis vestab autor oma isiklikest mälestisist 1905. a. lõpu ja 1906. a. alguse kohta — „Volta“ koosolekust, millest ta protokoll kirjutajana osa võttis, ja otse sellele järgnenud vangipõlvest Tallinna Toompeal. Eriti palju huvi pakuvad autori mälestised elust-olust Toompea vanglas. Plastiliselt manatakse meie ette rida kujusid — tuntud ja tundmatuid, kujukalt kirjeldatakse autori enda ja osalt ka teiste poliitiliste süüaluste vangla-meeleolusid. Kõige selle vahele on laiail pillatud rida autori mõttekildle, mis kainelt ja objektiivselt iseloomustavad kaasaegseid sündmusi.

H. S.

*

Äsja mainitud Friedebert Tuglas'e teose kõrval väärib veel ajaloolaste tähelepanu sama autori teine teos „Karl Rumor. Elu ja loomingu äärjooni“, Tartu 1930, 104 lk., mis käsitleb ühe meie suurema poliitilise partei liidri ja kirjaniku elu ja loomingu. K. Rumor'i poliitiline tegevus (õieti selle algus) on seotud 1905. aastaga; seega väärib Tuglas'e käsitus tähelepanu eriti neis osades, mis puudutavad Karl Rumor-Asti elukäiku seoses 1905. ja sellele järgnevate aastatega. Tuglasel on õnnestunud õigesti taibata nii mõndagi olulist joont selles impulsiivses ja tempera-

mendikas revolutsioonija ja poliitilise partei tegelase iseloomus. Teoses leidub veel rida miljöökujutisi, mida ajaloo harrastaja võib kasuga oma teadmiste süvendamiseks tarvitada.

H. S.

*

„Propyläen-Verlag“ kirjastusel hakkas Berliinis möödunud aastal ilmuma uus omapäraselt kavetatud „Propyläen-Weltgeschichte“, mis otsustades kõigi tunnuste järgi kujuneb suursündmuseks ajalooteadusliku populariseerimistöö alal. Teose üldtoimetajaks on tuntud Leipzigi kultuuriajaloo professor Walter Goetz ja kaastööliseks rida väljapaistvamaid nüüdisaja ajalooteadlasi. Teos koostub kümnest mahukast köitest, millest kaks on pühendatud eelajaloole ja vanale ajaloole, kaks — keskajale ja tervelt kuus — uuele ajale. Iga köide on varustatud prof. Goetz'i sissejuhatava kirjutisega, milles iseloomustatakse vastava ajajärgu üldsisu ja olemust laias maailmaajaloolises perspektiivis. Üldse jälgitakse teoses eeskätt inimkonna senise arengu peamagistraale ja käsitletakse esijoones olulisemaid kultuurilisi, sotsiaalseid ja majanduslikke seoseid, kuna puhaspoliitilise ajaloo kitsastele kõrvalteedele on teadlikult omistatud hoopis vähem tähelepanu.

Vähema erikaaluga sündmuste surnud ballasti üle parda heitmise tagajärjel on teos loetavuselt aina võitnud ja pakub seetõttu igale haritud lugejale meelikõitvat lektüüri. Eri autorite kirjutised seisavad täiesti nüüdisaja teaduse tasapinnal ja pakuvad viimaste aastakümnete uurimisaavutistest haruldaselt kujuka ja õnnestunud sünteesi. Teos on maitsekalt välja antud ja rikkalikult illustreeritud piltidega, ürikute originaalidega, karrikatuuridega, isegi tervete kaasaegsete pamflettidega, mis hoolikate otsingute kaudu muuseumest, raamatukogudest ja arhiivist päevalgele toodud.

Seni on sellest teosest ilmunud kolm köidet — kõik uue ajaloo alalt. Neist käsitleb üks reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajastut, teine — Prantsuse revolutsiooni ja XIX sajandi esimese poole ajalugu, kolmas — XIX sajandi teist poolt kuni aastani 1890. Nende köidete artiklite autoreist mainiksin Paul Joachimsen'i, Erich Marcks'i, Alfred Stern'i, Oskar Walzel'it, Heinrich Herkner'it ja Friedrich Luckwaldt'i.

P. T.

*

1930. a. ilmus Ajalooteaduste Rahvusvahelise Komitee (*Comité international des Sciences historiques*) väljaandel „International Bibliography of Historical Sciences. First year. 1926.“ LXVII + (1) + 366 + (2) lk. Teos sisaldab 18 osakonnas kokku 4908 raamatu, resp. artikli mainimist, kusjuures lõppu on lisatud autorite ning isikute-register ja teiseks geograafiline register. Juba 1926. a. algasid eeltööd selle käsiraamatu koostamiseks, mille ülesandeks on perioodiliselt loendada kõiki ajalooteaduses rahvusvahelises ulatuses märkimisväärsed uurimusi. Viimast põhimõtet pole saadud täpsuseni jälgida. Osalt on siin eksitused olenenud teose koostamisest osavõtnud riikides asuvaist ülalmainitud komitee allkomiteedest, kes on toimetanud vastava riigi piirides ilmunud ajalookirjanduse bibliografeerimise, kuid pole seejuures küllaldaselt arvestanud kõiki selleks antud instruksioone. Kuid bibliografeerimise kohapeal toimetamisega on suudetud töösse kaasa tõmmata säärased, ka meil tuntud nimed, nagu Taanist A. Krarup, Saksamaalt prof. R. Holtzmann ja prof. H. Reincke-Bloch, Soomest Arno Malin, Prant-

susmaalt P. Caron, Norrast prof. H. Koht, Poolast prof. M. Handelsmann jne. Eesti osa selles aastakäigus on koostanud mag. phil O. Liiv ja N. Treumuth.

Üksikutest maadest kokkutulnud materjalid on selle järele jaotatud erimaade allkomiteedele süstematiseerimiseks ja trükivalmis seadmiseks, mis siiski tegelikult on põhjustanud mõningaid vääratusi süsteemis. Nii näit. on Poola arhiivuurimuste käsiraamat Wierzbowski'lt, „Vade mecum. Podrecznik dla studjów archiwalnych“ mainitud abiteaduste all kronoloogia osas, kuna peaks olema käsiraamatute all arhiivinduse osas. Õpetatud Eesti Seltsi „Jahresbericht der estnischen Philologie u. Geschichte“, III, on esitatud ajaloo üldkäsitluste all, peab aga olema erimaade perioodilise bibliograafia osas. Arhiivinduse all on esitatud J. Depmann'i „Eesti kirjanduselo ained Vene isevalitsuse arhiivides“, mis oleks tulnud paigutada uueaja haridusajaloo alla ajakirjanduse osas. Sääraseid vähemaid vigu esineb samuti mitme teise maa kohta, kuid neist pääseb nii ulatuslik töö üle alles pikema vilumuse järel. — Üldiselt on töö kõigiti rõõmustav ja möödapäästamatu, täites nüüdisaja üldbibliograafiatega hulgas vastava tühiku.

N. T.

*

Tallinna linnaarhivaar O. Greiffenhagen'i sulest on iimunud välismaa teaduslikes ajakirjades mõned lühikesed ülevaated Eesti arhiivindusest, ja nimelt: 1) Die Organisation des Archivwesens in Estland, Archivalische Zeitschrift, III F., 5 (der ganzen Reihe 38. Band), München 1929, lk. 302—305; 2) sama pealkirja all artikkel, Minerva-Zeitschrift 1929, 5 Jhrg., Nr. 6/7, lk. 125—126; 3) Das Archivwesen in Estland, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, V (N. F. Bd. 1), H. 1, 1931, lk. 157—161.

Need ajakirjad levivad väga laialdaselt välismaa asjaomaseis ringkonnis ning nendes avaldatavate kirjutiste ja ülevaadetega arvestatakse kui täpsalt ja asjalikult tööelusid fikseerivatega. Kuidas lugu on kõne all olevate ülevaadetega, seda näeme järgnevalt.

„Minerva's“ avaldatud ülevaade on sama, mis „Archivalische Zeitschrift'is“, ainult mõned üksikud sõnad on muudetud. Seepärast tuleb neid artikleid sisuliselt võtta ühena. Täiesti uue kirjutisena esineb ülevaade ajakirjas „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte“ (lühendatult ZOG). Meie võtame viimase artikli kui pikema esijoones kõne alla, paralleelselt käsitledes „Archivalische Zeitschrift'i“ (tsiteeritud AZ) ülevaate vastavaid osi.

ZOG-i artikli esimeses osas, mainides Balti arhiivainestiku koondumist kolme liiki arhiivesse, ei nimetata viimase liigi all ega ka artikli lõppu lisatud arhiivide loendis Tallinna Estländische Literärische Gesellschaft'i ja Tartu Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjade ja arhiivainese kogusid. Nende puudumine on eriti seetõttu silmatorkav, et nende seltside kogusid märgitakse lühemas kirjutises AZ-s. Samuti ei tähendata millegagi ZOG-s ilmunud artiklis Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade kogu (kus teenib üldisemat tähelepanu ainuüksi juba de la Gardie' arhiiv!). AZ-s nimetatakse küll Tartu arhiivraamatukogu käsikirju, kuid seegi teade puudub uuemas, ZOG-i ülevaates. Mitte poole sõnagagi ei leia mainimist Eesti Kultuuriloolise Arhiivi olemasolu, kuigi see arhiiv Eesti ajaloole pakub palju huvitavat kultuurajaloolist ainestikku ja omab korraldavaid ametnikke. Mõlemas artiklis ei mainita sugugi Eesti Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiivi, mis ometigi teotseb juba mitmendat aastat, olles aluseks praegu toimuvale vabadussõja ajaloo uurimisele. Andmeid selle kohta

vähemalt ZOG-i artikli ulatuses oleks leitud R. Övel'i ja käesolevate ridade autori artiklist „Eesti riiklikust arhiivindusest“ (Ajalooline Ajakiri 1930, nr. 1—2); viimatimainitud artikliga ei ole vist autor saanud kuigi põhjalikult tutvuda, sest vastupidisel korral ei oleks ta riiklikkude arhiivide kohta avaldanud alltähendatud ekslikke andmeid.

Maavalitsuste arhiivide kohta öeldakse, et nad ajaloolise uurimise mõttes tulevat väga väikesel määral arvesse (ZOG, lk. 161). Siiski meie maavalitsuse arhiives on materjale juba XVIII sajandist, eriti agrarolude alalt. Kui meie tähtsustame Balti ajaloo uurimist ainult vanema ajastu ja seisuste ajaloo suhtes, siis seesuguse seisukoha juures võib ju alahinnata uuema ajastu arhiiviainest. Eesti maa ja rahva ajalugu huvitab aga meid väga elavalt oma sündmustega XIX sajandil kui ka 1905. a. liikumisega, ülasõja, revolutsiooni, okupatsiooni ning Eesti lõpliku iseseisvumise ajastuga, ja see huvi loomulikult tulevikus järjekindlalt kasvab. Ja siin just omavaldi uemad arhiiviained ning ka maavalitsuste ning vallavalitsuste arhiivide õieti iseloomustavat materjali üle maa.

ZOG, lk. 157 öeldakse, et üksikud linnaarhiivide osad venestamise ajal viidi Vene kohtute arhiivesse ning seal märtsi ajal 1917 langesid revolutsioonäärde hävitamisiha ohvriks, kusjuures näitena tuuakse Haapsalu arhiiv. Meie teada Haapsalu arhiivi üks osa toodi koos Tallinna Ringkonnakohtu arhiiviga Riigi Keskarhiivi (samuti kui osa Tallinna linnaarhiivistki) ning asub praegugi siin.

Artikli II osas (ZOG, lk. 158) kõneldakse Vene võimu poolt teostatud arhiivikaitses (!) sel kujul, et Tallinna ja Riia linnaarhiivide tähtsamad osad Venemaale evakueeriti. Kuid evakueerimine ei piirdunud ju ainult nende kahe arhiiviga. On jäetud täiesti mainimata riigi j. t. asutiste arhiivide evakueerimine Venemaale, mis põhjustas Balti tähtsa arhiiviainese äärmiselt tugeva segipaiskamise. Nagu teada, on tulnud tagajärgi väga kaua ja suurte raskustega likvideerida, ja veel praegugi asub Venemaal, nagu see meie arhiivitegelastele hästi tuntud peaks olema, hulk väärtuslikke arhiivimaterjale, mis veel tagasitoomist nõuavad. Seda küsimust on vast lähemal ajal võimalus mujal pikemalt selgitada.

Kirjutise III osas puudutatakse viie reaga arhiivikomisjoni ja arhiivinõukogu. AZ-s avaldatud ülevaates ei nimetata üldse arhiivikomisjoni, ka arhiivinõukogu asutamise ajana on märgitud 1922, pro 1921. Selle koosseisus mainitakse vaid Haridusministeeriumi, Tartu ülikooli ja omavalitsuste arhiivide esindajaid, kuigi sinna kuuluvad veel Keskarhiivi, Riigi arhiivi, Kohtu- ja Sise- ning Välisministeeriumi esindajad.

Tallinna Riigiarhiiv ei ole asutatud detsembris 1918 (ZOG, lk. 159), vaid veebruaris 1921, ja ta ei kuulu Siseministeeriumi juurde (nagu öeldakse ZOG, lk. 159 ja 160), vaid asub Riigikantselei juures. Valitsuse otsus 2. XII 1918 jäigi esialgu kavatsuseks, mida ei lubanud teostada pingutusi nõudev sõjaaeg.

Täiesti väär on ütelus Riigi Keskarhiivi kohta, et „als Grundlage diene ihm hauptsächlich das ehemalige estländische Ritterschaftsarchiv“ (ZOG, lk. 159). Aluse Keskarhiivi kogudele moodustasid Tartus asunud ühikooli arhiivi, Liivimaa kubermanguvalitsuse ja mõne teise arhiivi osad, mis täienesid 1920. a. lõpul Venemaalt reevakueeritud rootsiaegse Liivimaa kindralkuberner, Balti kindralkuberner ja teiste arhiividega. Eesti-maa Rüütelkonna arhiiv toodi Keskarhiivi üle alles palju hiljemini, 1923. a. Sama ekslikult mainitakse AZ-s (lk. 303) Keskarhiivi esialgset koostuvust ja lisatakse juurde veel üks ekslik väide, et ka konsistooriumi-arhiivi materjalid olevat siin aluseks olnud. Missugusest konsistooriumiarhiivist siin

küll jutt võiks olla, ei tea, sest ühegi omal ajal teotsevad konsistooriumi materjalid ei leidunud Keskarhiivi asutamise ajal Tartus ega ole nüüdki ühtki terviklikku konsistooriumiarhiivi siin? Ka Saaremaa konsistooriumi ulatuslikult väikese arhiivi materjalid on osalt veel Kuressaares. Ühtlasi nimetatakse AZ-i ülevaates Keskarhiivi ainukeseks riiklikuks arhiiviks Eestis.

Oieti vali, ja ma arvan, vast liiga julge otsus on antud Keskarhiivi tegevuse kohta. Ei ole küll võimalik isiklike veendumuste üle siin kohal vaielda; nad võivad kõigiti austatavad olla. Kuid asjalikult küsimusele lähenedes ei saaks vist erapooletus ülevaates subjektiivseid ja ühekülgeid vaatekohti eriti rõhutada. Toonitatakse, et ei olevat esitatud, senini seisukohta, et Keskarhiiv peab olema teadusliku uurimistöö ja kõige pealt allikate publitseerimise kohaks. Ja edasi seletatakse seejuures otsekohe, see olevat ka läbiviimatu (minu harvendus), sest puuduvat rahuldavalt ettevalmistatud, teaduslikult kvalifitseeritud tööjõud. Süü olevat siin ülikoolil, sest seal ei õpetata ajaloo abiteadusi. Juba artikli algupoolel rõhutatakse, kuidas see aga varemni edukalt toiminud, eriti prof. Rich. Hausmann'i poolt. Ei ole põhjust siin ülikooli kaitsema hakata, kuigi on iseküsimus, kuipalju ainult ülikoolist sõltub, et abiteaduste õpetamist ei toimita.

Jääb arusaamatuks ja põhjendamatuks, miks ei ole teaduslik uurimistöö Keskarhiivis praegu võimaldatud. Nende ridade kirjutajal ei ole sobiv siin hindama hakata avalikkuse ees Keskarhiivi tööjõudude teaduslikku huvi ja teotsemisvõimet, kuid nii skeptiliselt ei suhtu ta sugugi Keskarhiivi tulevikku. Et Keskarhiivis meie kui ka välismaa uurijad töötada saavad, tõendab Keskarhiivis uurijate üha suurenev arv ja arhiivi ainetel ilmunud uurimuste ja kirjutiste intensiivne kasvamine. Oleks kõigiti tervitatav, kui kõne all olevate ülevaadete kirjutaja lähemalt tutvuks Keskarhiivi koostuvuse ja tööga.

Olles täielikult selle poolt, et arhiivid peavad võimalust mööda avaldama publikatsioonide oma kogudest ja püüdes seda teostada (mis asjaolu autorile on tuttav, vt. ZOG, lk. 159), ei tahaks siiski öelda, et arhiiv enne kõike peaks avaldama publikatsioonide. Arhiivi primaarne ülesanne seisab ikkagi arhiiviainese korraldamises, sest peab mõnna, et vastupidisel korral on raske teostada nii publitseerimist kui ka uurijaile arhiividokumentide kätetoimetamist. Hinnates väga kõrgelt Tallinna linnaarhiivi tegevust publikatsioonide avaldamisel (mis järjekindlana iseloomu näivad võtvat alles Eesti iseseisvuse ajal 1923. a. alates, eriti nähtavasti dr. P. Johansen'i teotsemise algusega TLA-s), peab siiski arvama, et see on palju kergemini teostatav nüüd, kui arhiiv on juba teatavas süstemaatilises korras ja omab trükitud üldkataloogi, mis kõik tunnustab pikemaajalisest tööst Tallinna linnaarhiivi teaduslikul korraldamisel ja juhtimisel (juba 1882. a. peale). Keskarhiiv on aga alles kümnendat aastat tegevuses; temasse koondunud arhiivid olid korratutes, kuid seejuures väga ulatuslikud. Me ei taha sugugi kaitse alla võtta Keskarhiivi kogu seniaegset tegevust, kuid tuleb ikkagi rohkem mõista neid olukordi, millistes siin alustati tööd.

Tallinna Riigiarhiivi kohta öeldakse, et selle teaduslik tähtsus Keskarhiivi tähtsuse kasvades olevat vähenenud. Kuid Riigiarhiiv on ju oma ülesandeilt puhtadministratiivne arhiiv ja tema vastav tegevus Riigikogu poolt vastuvõetud piires süveneb ja avardub ikka enam. Täiesti ekslikult öeldakse, et arhiivimaterjal, mis asutised juba üle andnud, asub Riigiarhiivis viis aastat ja liidetakse siis Keskarhiivi kogudega (ZOG, lk. 159; AZ, lk. 303). Nagu üldiselt teada, asuvad vastavate määruste kohaselt arhivaalid ametiasutistes 5 aastat; siis hävitatakse kohapeal 3. järgu materjal, kuna 1. ja

2. järgu ainekust antakse Riigiarhiivi, kus ta asub 15 aastat. Ei nimetata, et sugugi kõik Riigiarhiivi materjal ei anta selle aja möödumisel Keskarhiivile üle, vaid ainult 1. järgu väärtusega arhivaalid, mis niiviisi Keskarhiivi jõuavad vähemalt 20-aastalise eakusega.

Tallinna linnaarhiiv on leidnud mõlemas ülevaates üksikasjalisemat kirjeldamist kui ükski teine arhiiv, kuigi tuleks oletada, et ka näiteks Riigi Keskarhiivi koostuvuse peajoonelinegi tutvustamine tohiks lugejaid huvitada. Teisi linnaarhiive on ainult paari reaga mainitud, kusjuures Pärnu linnaarhiivi kohta ei ole ZOG-i artiklis (lk. 161) nimetatud isegi mõne sõnaga seda, mis ajast arhiiviaines algab (seda on tehtud AZ-s, lk. 304). Pärnu linnaarhiivi materjal on õige rikkalik, ja Rootsi ajastut Pärnus peale tema aitab valgustada ka tollivalitsuse vana arhiiv.

ZOG, lk. 161 ja AZ, lk. 305 öeldakse, et konsistooriumi arhiiv Tallinnas olevat nõutatud perekonnaseisuaktide arhiivi. Ometi nõuti sinna ainult kirikute personaalraamatuid. Visiitatsiooniprotokollid, aruanded, konsistooriumi kirjavahetus ja protokollid Rootsi aja esimeselt poolelt alates, mis äärmiselt suure tähtsusega ajaloolisele uurimistöole, on ühte ruumi koondatult kõik veel samas Provintsiaal-muuseumi hoones, kus asub ka Estländische Literärische Gesellschaft, mille esimeheks ülevaate kirjutaja. Konsistooriumi arhiivi uuem osakond (XIX sajandist alates) asub praegu konsistooriumi kantselei juures.

On selge, et Eesti arhiivindus vajab välismaal tutvustamist ja samuti on loomulik, et sellele tutvustamistöole asub meil Eestis kõige kauasema arhiivipraktikaga arhivaar, kellel on olemas rohkesti sidemeid välismaa teadlastega. On seda üllatavam ja kahetsusväärsem, et seda tutvustamistööd on toimitud pealiskaudselt ning ebatäpsalt, kõnelemata veel ülevaadetes kohati esinevast võõrastama panevast toonist mõne asutise vastu. Autor tunneb hästi Tallinna linnaarhiivi, mille kogud on väga väärtuslikud ja kus nendegi ridade kirjutajal on õnnelik võimalus olnud üle aasta kaastöölisena teotseda. Kui kirjutatakse üldiselt Eesti arhiivindusest, siis on aga tarvilik peale Tallinna linnaarhiivi tunda lähemalt ka teisi Eesti arhiive.

O. Liiv.

*

Arhivaalide näitus „Talurahvas Vene ajal päris- ja teoorjuses“, Eesti Riigi Keskarhiivis juunis 1930.

Eesti Riigi Keskarhiivis 1928. a. suvel korraldatud esimene arhivaalide näitus sai omal ajal ka käesoleva ajakirja veergudel üksikasjalise arvustise, ühtlasi ka põhjendatud etteheidete osaliseks (R. Kenkmann'i poolt). Kui ilma lähemalt piiritletud teemata ja kindlamate juhtivate printsiipideta osutas ta teaduslikult ebaõnnestunuks, aitas siiski hästi või halvasti äratada laiemas publikus mõnevõrra huvi ja tähelepanu Keskarhiivis säilitatavale üliväärtuslikele ajaloolisile aardeile. Teine näitus 1929. a. suvel ühenduses Rootsi kuninga külaskäiguga Eestisse kujunes rootsiaegsete arhivaalide valimiku näituseks, oli kitsapiirdelisem ja õnnestunud. Kolmas näitus, mida tahaksime tema silmapaistva õnnestumise tõttu siin tagant järele mõne reagagi mainida, korraldati 1930. juunis käesoleva pealkirjas mainitud teemal.

Kuna näitusel eksponeeritud materjal esitas valimiku arhivaalidest Vene ajast, selle algusest kuni möödunud sajandi 60-date aastateni, ärkamisajani, seega pooleteise-sajandilisest ajastust, kus pealegi kantseleiline paber-

rohkus järk-järgult hoogsalt kasvamas, siis oli endastmõistetavalt tarvilik esitada arhiivaalide valimik teatava sisulise teema kohaselt. Ja näituse korraldamisel oli esimeseks peaküsimuseks, milline teema selleks valida. Keskarhiivi juhataja valis selleks eesti talurahva olundi Vene ajal kuni teoorjuse ajastu lõpuni. Seda valikut tuleb rõhutada kui eriti õnnestunut. Sest milline muu teema näitusel esitatud ajastul võiks olla nii eluline, nii esmajärgulise tähtsusega kui valitu?! Teatavasti on eesti uuema ajaloo uurimine oma taotluste keskuseks ja peasihiks seadnud just eesti rahva, tema olundi ja isetegevuse tundmaõppimise. Keskarhiivi viimane arhiivaalide näitus oli sellele püüdele täiesti konformseks, oma ideelt igapidi tervitatavaks ürituseks.

Mis puutub näituse teema tegelikku käsitletu, s. o. esitatud eksponaatide valikut, siis pidi see arvesse tuleva materjali rohkuse ja selle sisuliselt hõreda teadusliku läbitöötuse ning ka arhiivinduslikult mitteküllaldase tunnuse tõttu olema õige tülikaks ja vaevanõudvaks ülesandeks. Kuid näituse korraldajate piisav ülevaatlikkus esitatud ajastu olulisemast probleemist ja arhiiviametnikkude tulemuslik usinus olid eeldused, mis aitasid mainitud ülesande lahendada üldiselt täiesti rahuldavalt. Esitades haarava ülevaate eesti talurahva hallist, kuid siiski omajagu mitmekülgselt minevikust peamiselt põgusale näituse külastajale, pakkus eksponaatide kogu nii mõndagi uudset ka huviküllasematele ajalooarrastajatele ning eriteadlasilegi. Nii mitmedki seni vähe tuntud või koguni tundmatud ajaloolised üksikjuhtumid said näituse kaudu teatavaiks ka laiemale ajaloolaste perele.

Hinnates näitusel esitatud eksponaatide valiku ja järjestuse üldiselt hästi kordaläinuks, tahaks siiski teha mõningaid arvustavaid märkusi. Kõige pealt on märkimisväärne, et talurahva õigusliku seisundi kohta XVIII sajandil oli esitatud ainult kolm eksponaati (nr. 8—10). See on silmatorkavalt väikene arv nii olulise küsimuse kohta, mis pealegi üks tumedamaid mainitud sajandil. Põhiliste õigusajalooliste dokumentide puudumisel ses küsimuses oleks näitus kindlasti kujunenud teenekamaks, kui siin oleks püütud esitada andmestikku tihedamalt. „Valgustusaja järelkajade“ alalt oli esitatud J. Chr. Petri oma tuntud teosega. Kuid sama vajalik oleks olnud tuua siin vähemalt mõnigi varemast autoreist (J. G. Eisen von Schwarzenberg, H. J. v. Jannau, G. Merkel). Samuti otsisime tagajärjetult eksponaatide hulgast ka näidet n. n. talurahva-eraõiguste kohta XVIII sajandi lõpul ja XIX alul. Ka Lõuna-Eesti usuvahetusliku liikumise alalt oleks võinud mõne sekundaarse eksponaadi asemel (näiteks nr. 128, 130) olla primaarsema iseloomuga näiteid, mida Keskarhiivi ainekukus leidub rohkesti. Need puudused, kui neid nii tohiks nimetada, millelaadilisi võiks loendada rida teisigi, põlnud aga milgi tingimusel olulised, mis oleksid suutnud rikkuda kõnesoleva arhiivaalide näituse üldist õnnestumist.

Oleks soovivat, et Keskarhiivi juhatus edaspidigi korraldaks näitusi samas vaimus, nagu seda oli viimane. Teemasid siin ju oleks mitmesuguseid. Vast üks tänuväärsemaid, ajalisel kitsapiirdelisem, kuid sisuliselt eesti rahva ajaloole rikkamaid — eesti ärkamisaeg. Näitus selle kohta võiks tagajärjekalt toime tulla muidugi rohke lisaandmestiku abil Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist.

H. K.

*

Vastutav toimetaja: P. Treiberg. Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartus, 1931.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1931. a. senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise aja- loo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottensson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühilberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, J. Vasar, K. Vilhelmsen, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülje — 5 krooni jne.

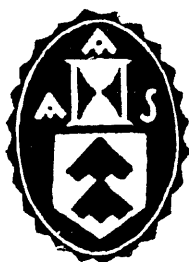
Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub märtsikuus. 1922 aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. ja 1930. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.

AJALOOLINE AJAKIRI

ÜHEKSAS AASTAKÄIK

1930

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU
CP 5729

T O I M E T U S :

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRUUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

„Ajaloolise Ajakirja“ IX aastakäigu (1930) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
P. Johansen, <i>Analecta estonica</i>	145—154, 207—215
H. Kruus, <i>Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele</i>	129—138
H. Kruus, <i>Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a.</i>	195—207
A. Soom, <i>Märkmeid Saaremaa rahvakooli kohta XIX sajandil</i>	177—195

Dokumendid.

A. Oinas, <i>Adrian Virginius'e kiri Erik Dahlberg'ile</i>	169—172
N. Treumuth, <i>Eestikeelne duellilekutse aastast 1679</i>	231—233

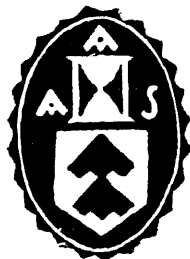
Ülevaated, arvustised, nekroloogid.

O. Freymuth, <i>Meie arhitektuuriajaloo seniseist saavutistest</i>	109—117
P. Haliste, <i>Eduard Meyer †</i>	215—226
P. Johansen, <i>Eesti asustusuurimise ülesandeist</i>	11—18
P. Johansen, <i>Uus teos Vana-Liivimaa algusaegade kohta</i>	226—231
H. Kleis, <i>Akadeemiline Ajaloo-Selts 10. tegevusaastal 1929—1930</i>	155—169
H. Kruus, <i>Eesti kihelkondade ajaloo koostamisest</i>	117—120
F. Leinbock, <i>Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid</i>	42—52
O. Liiv, <i>N. Treumuth, Allikpublikatsioonidest Eesti iseseisvuseaegses ajalookirjanduses</i>	76—91
H. Moora, <i>Meie arkeoloogilise uurimise seniseid saavutisi ja lähemaid ülesandeid</i>	36—42
H. Moora, <i>Balti muinasteadlaste kongress Riias 19.—23. aug. 1930</i>	133—145
H. Sepp, <i>Meie sõjaajaloo uurimise seniseist saavutisist ja tuleviku ülesandeist</i>	19—27
O. Sild, <i>Kirikuloolise töö sihtjooned Tartu ülikooli usuteaduskonnas</i>	91—97
P. Treiberg, <i>Akadeemiline Ajaloo-Selts aastail 1920—1930</i>	1—10
J. Uluots, <i>Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist</i>	98—108
J. Vasar, <i>Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisesannetest, eriti Liivimaa suhtes</i>	27—36
R. Övel, <i>O. Liiv, Eesti riiklikust arhiivindusest</i>	52—76
Varia	120—128, 172—176, 233—240

AJALOOLINE AJAKIRI

ÜHEKSAS AASTAKÄIK

1930

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU
CP 5729

T O I M E T U S :

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRUUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

„Ajaloolise Ajakirja“ IX aastakäigu (1930) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
P. Johansen, <i>Analecta estonica</i>	145—154, 207—215
H. Kruus, Arkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele	129—138
H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a.	195—207
A. Soom, Märkmeid Saaremaa rahvakooli kohta XIX sajandil	177—195

Dokumendid.

A. Oinas, Adrian Virginius'e kiri Erik Dahlberg'ile	169—172
N. Treumuth, Eestikeelne duellilekutse aastast 1679	231—233

Ülevaated, arvustised, nekroloogid.

O. Freymuth, Meie arhitektuuriajaloo seniseist saavutistest	109—117
P. Haliste, Eduard Meyer †	215—226
P. Johansen, Eesti asustusuurimise ülesandeist	11—18
P. Johansen, Uus teos Vana-Liivimaa algusaegade kohta	226—231
H. Kleis, Akadeemiline Ajaloo-Selts 10. tegevusaastal 1929—1930	155—169
H. Kruus, Eesti kihelkondade ajaloo koostamisest	117—120
F. Leinbock, Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid	42—52
O. Liiv, N. Treumuth, Allikpublikatsioonidest Eesti iseseis- vuseaegses ajalookirjanduses	76—91
H. Moora, Meie arkeoloogilise uurimise seniseid saavutisi ja lähemaid ülesandeid	36—42
H. Moora, Balti muinasteadlaste kongress Riias 19.—23. aug. 1930	133—145
H. Sepp, Meie sõjaajaloo uurimise seniseist saavutisist ja tule- viku ülesandeist	19—27
O. Sild, Kirikuloolise töö sihtjooned Tartu ülikooli usuteadus- konnas	91—97
P. Treiberg, Akadeemiline Ajaloo-Selts aastail 1920—1930 . .	1—10
J. Uluots, Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist	98—108
J. Vasar, Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimis- ülesannetest, eriti Liivimaa suhtes	27—36
R. Övel, O. Liiv, Eesti riiklikust arhiivindusest	52—76
Varia	120—128, 172—176, 233—240